

Макубаева Г.А.

«Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері»

Оқу-әдістемелік құрал

Қостанай, 2024

Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

П. Чужинин атындағы Экономика және құқық институты

Азаматтық құқық және процесс кафедрасы

Макубаева Г.А.

**«Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері»
Оқу-әдістемелік құрал**

УДК 347.9 (075.8)
ББК 67.410 я73
М 15

Құрастырушы:

Макубаева Гульвира Абилкаировна, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті П. Чужинев атындағы Экономика және құқық институты Азаматтық құқық және процесс кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.м.

Рецензенттер:

Байзакова Г.М., з.ғ.к., Челябині мемлекеттік университеті ЖКБ МБМ Қостанай филиалының доценті

Хакимова Г. Е., з.ғ.к., Азаматтық құқық және процесс кафедрасының доценті

Шунаева С.М., т.ғ.к., Мемлекет және құқық теориясы кафедрасының доценті

Макубаева Г.А.

М 15 Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері. Оқу-әдістемелік құрал.
– Қостанай: Ахмет Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, 2024. – 82 б.

ISBN 978-601-356-220-9

Оқу-әдістемелік құралда студенттердің «Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы» оқу пәні бойынша «Татуластыру рәсімдері» институтын оқу барысында дәріс және тәжірибелік сабақтарға дайындық материал ретінде көмекші құрал болып табылады.

Аталмыш оқу-әдістемелік құрал А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінде «Құқықтану» мамандығы бойынша оқитын күндізгі және сырттай оқу нысаны бойынша білім алатын студенттерге арналған.

УДК 347.9 (075.8)
ББК 67.410 я73

Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті Оқу-әдістемелік кеңесімен бекітілген, «30» 06. 2024 ж. № 8_ хаттамасы

ISBN 978-601-356-220-9

Мазмұны

Кіріспе.....	3
«Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері» тақырыбын меңгеру жөніндегі әдістемелік ұсыныстар.....	6
1 Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері институты	8
1.1 Билер соты қазіргі кездегі қазақстандық азаматтық сот ісін жүргізудегі татуластыру рәсімдері институтын қалыптастырудағы алғы шарты ретінде.....	8
1.2 Ресейдегі бітімгершілік рәсімдер институтының қалыптасу және даму тарихы.....	16
1.3 Азаматтық-құқықтық дауларды реттеу нысаны ретінде татуластыру рәсімдері ұғымы.....	23
1.4 Азаматтық-құқықтық дауларды реттеу нысаны ретінде татуластыру рәсімдері ұғымы.....	32
1.5 Татуластыру рәсімдерінің жіктелу критерийлері мен түрлері.....	34
2 Қазақстан Республикасының азаматтық процесінде татуластыру рәсімдерінің жекелеген түрлерін қолдану ерекшеліктері, проблемалары және даму перспективалары	38
2.1 Даулы (жанжалды) құқықтық қатынастар субъектілерін татуластыруға жалпы юрисдикция сотының қатысуы мен рөлі.....	38
2.2 Қазақстандық және ресейлік азаматтық процесінде дауды партисипативтік рәсім тәртібінде немесе келіссөздер арқылы реттеу	43
2.3 Азаматтық процестегі медиация институты	53
2.4 Жалпы юрисдикция сотының дауды қарауы кезінде татуласу (бітімгершілік) келісім жасасу	59
3 Шет елдердің құқық қолдану тәжірибесіндегі татуластыру рәсімдері	66
3.1 АҚШ-тағы азаматтық дауларды шешу үшін татуластыру процедураларын қолдану	66
3.2 Францияда татуластыру рәсімдерін қолдану тәжірибесі.....	72
Қорытынды	77
·	
Пайдаланылған дереккөздердің тізімі	80

Кіріспе

Бүгінгі таңда дау (жанжалдар), қақтығыстар, қайшылықтар секілді құбылыстар әрқашан қоғаммен бірге жүре отыра және деструктивті сипатқа ие болғанымен, қоғамдық қатынастардың дамуына үлкен үлес қосып келетіні күмәнсіз. Қоғамның өмір сүруінің әртүрлі кезеңдерінде даулар (жанжалдар) бірнеше жолмен шешілді: заң бойынша, дауласушы тараптардың шешімі негізінде немесе тараптарды татуластыратын үшін беделді адамға жүгіну.

Қазақстанда ұзақ уақыт бойы дауларды сотта қарау оларды шешудің ең өркениетті тәсілі болып саналды. Бұл, ең алдымен, азаматтардағы мемлекеттік биліктің беделіне және психологиялық көзқарасқа байланысты, соның арқасында азаматтар дауды шешу жауапкершілігін туындаған жанжалға оң және кінәлі адамды анықтайтын үшінші тұлғаға ауыстыруды жөн көреді. Судьяның беделі заңның әмбебап, объективті әділеттілік критерийі ретінде білуіне байланысты, сонымен қатар сот шешімі мемлекеттік мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етіледі, бұл сот үкімінің орындалуына кепілдік беруі керек.

Қоғамдағы сот жүйесінің маңыздылығын нығайтуды мемлекет, оның ішінде сот жүйесін дамытуға бағытталған мақсатты бағдарламаларды шығару арқылы қолдайды. Оған Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы» дәлел болып табылады. Онда «қоғамдық төреші рөлін атқара отырып, сот жүйесі заңмен реттелетін барлық қызмет салаларын бір уақытта қорғайды. Сот органдарының жүйесі конституциялық құрылыс негіздерінің мызғымастығын қамтамасыз етеді, құқықтық тәртіпті, экономикалық кеңістіктің бірлігін, азаматтар мен заңды тұлғалардың мүліктік және мүліктік емес құқықтарын қорғайды, экономикалық қызмет бостандығына кепілдік береді».

Алайда, қазіргі заманғы сот жүйесі консервативтілікпен, ұлттық заңнамаға қатаң байланумен және дауласушы тараптардың нақты мүдделері мен қажеттіліктерін ескермей, тек құқық негізінде дау бойынша шешім шығарудың шектеулі мүмкіндігімен сипатталатынын атап өтуге болмайды.

Соңғы онжылдықтарда бүкіл әлемдегі дауларды шешу жүйесі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Қазіргі қоғам жаһандану және қоғамның экономикалық, әлеуметтік, мәдени және басқа салаларындағы интеграция процестерінің өсуімен сипатталады. Бұл үрдіс сот жүйесімен бірлесіп өмір сүре алатын қақтығыстар мен келіспеушіліктерді шешудің жаңа тәсілдерін тарту қажеттілігін көрсетеді, бір – бірін органикалық түрде толықтырады және бұзылған құқықтар мен бостандықтарды қорғауға өтініш білдірген азаматтарға қазіргі жағдайда тиімді болатын қорғаныс әдісін таңдауға мүмкіндік беру үшін ортақ мақсатқа ие. Бұл әдістерге түрлі келіссөздер, партисипативтік рәсім, медиация, соттың қатысуымен бітімгершілік келісім жасасу және басқаларын қамтитын татуластыру рәсімдері жатады.

Қазақстандық құқықтық шындықта татуластыру процедуралары азаматтық және қылмыстық процестерде қолданылады. Біздің ойымызша,

азаматтық процесте татуласу рәсімдерінің әр түрлерін қолдану ең маңызды болып табылады, өйткені келіссөздер немесе медиация нәтижесінде бітімгершілік келісіммен аяқталуы мүмкін дауларды қарауға ең көп жүктелген жалпы юрисдикция соттары болып табылады. Бұл сот жүйесін жеңілдету тұрғысынан ғана емес, дауласушы тараптардың өздері үшін де маңызды болып келеді, өйткені сот шешімдері, әдетте, тараптардың шынайы мүдделері мен уәждерін ескермей, тек құқықтық нормалар негізінде шығарылады, ал татуласу екі жақтың да қанағаттануына ықпал етеді.

Айта кету керек, татуластыру рәсімдерін азаматтар қызметінің әртүрлі салаларындағы, соның ішінде экономикалық, әлеуметтік, отбасылық-құқықтық қақтығыстарды реттеу үшін қолдануға болады, бұл ретте оларды пайдалану қоғамдық қатынастарды үйлестіруге, азаматтардың құқықтық белсенділігін арттыруға, азаматтық сот ісін жүргізуде гуманизм мен диспозитивтілік қағидатын нығайтуға ықпал етеді.

Осылайша, қазақстандық азаматтық процесінде татуластыру рәсімдерінің тақырыбы теориялық зерттеуді қажет етеді.

Аталмыш құралдың теориялық маңыздылығы, ең алдымен, татуластыру рәсімдерінің негіздерін зерттеу қажеттілігінен туындайды – оларды азаматтық процесте қолдану тәжірибесін, түрлері мен ерекшеліктерін анықтау.

Азаматтық процестік құқықта бұл мәселе азаматтық, төрелік және қылмыстық процестер аясында қарастырылды. Ол бірнеше докторлық диссертациялардың зерттеу тақырыбы болды – А.Н. Кузбагарова, А.Б. Зеленцова, Е.И. Носырева. Оның кейбір аспектілерін Д.Л. Давыденко, Т.В. Чернышова, Ю.С. Колясникова және басқа ресейлік авторлардың еңбектерінде зерттеліп келгенін байқауға болады.

Оқу-әдістемелік құралдың тәжірибелік маңыздылығы – татуластыру рәсімдерін қолдану, ең алдымен, судьяларға жүктемені азайтуға, олардың жұмысының сапасын арттыруға, істі сотта қарау мерзімдерін қысқартуға ықпал етеді. Сонымен қатар, оларға жүгіну жалпы сот төрелігін жетілдіруге көмектеседі және азаматтардың мемлекеттің құқықтық жүйесіне деген сенімін арттырады. Ақырында, олардың тәжірибесі азаматтардың құқықтық мәдениеті мен санасын арттыруға, қақтығысты өзара жеңілдіктер негізінде дербес шешуге ұмтылуға ықпал етеді.

Осы құралдың негізгі мақсаты – шет елдердің тәжірибесін ескере отырып, қазақстандық азаматтық процестік заңнамасына енгізілген татуластыру рәсімдерінің жекелеген түрлерінің рөлі мен маңыздылығын «Құқықтану» мамандығы бойынша оқитын білім алушылар үшін анықтап қарастыру.

Аталған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

1) Қазақстанда бітімгершілік рәсімдердің пайда болуы мен даму тарихын талдау және оларды қазіргі құқықтық жүйеде қолданудың тарихи алғышарттарын анықтау;

2) татуластыру рәсімдерінің жалпы теориялық негіздерін – ұғымдарын, ерекшеліктерін, жіктелуін зерттеу;

3) Қазақстан Республикасының азаматтық процесіндегі жекелеген татуластыру рәсімдерін қолдану ерекшеліктерін, проблемалары мен даму перспективаларын анықтау;

4) кейбір шет елдердің заңнамасындағы дауларды бейбіт жолмен реттеу тәжірибесін зерделеу.

Осы мақсаттарға қол жеткізу барысында келесі ережелер негізделді:

1) «татуластыру рәсімдері» ұғымының авторлық анықтамасы әзірленді;

2) татуластыру процесінде жалпы юрисдикция сотының рөлі анықталды;

3) татуластыру рәсімдерінің жекелеген түрлерінің құқықтық сипатының ерекшеліктерін белгілеу және соның салдарынан оларды қолдануға байланысты мәселелер, сондай-ақ оларды шешу тәсілдері анықталды.

Оқу-әдістемелік құралдың құрылымы қойылған мақсаттар мен міндеттерге байланысты кіріспеден, үш негізгі тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған дереккөздер тізімінен тұрады.

«Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері» тақырыбын меңгеру жөніндегі әдістемелік ұсыныстар

Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері» тақырыбын меңгеру барысында теориялық және ұйымдастыру тұрғыдан алғанда қиындықтар туындайды. Бұл студенттерден аталған тақырып бойынша өзіндік жұмыс атқару барысында оқытушының белгілеген ұсыныстар мен нұсқамаларына мұқият назар аударғанын талап етеді.

Оқылатын тақырыппен танысу алдымен дәрістен басталады. Ол студенттердің дәріске тек мұқият болуын ғана емес, сонымен қатар конспектіні өз еркімен ұқыпты да, сапалы рәсімденуінен тұрады.

Студенттердің оқу нысаны мен ерекшеліктерін, сипатын ескере отырып, мынадай ұсыныстар қатарына назар аударыңыздар:

1. Студенттер Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері» тақырыбын меңгерудің жеке оқу жоспарын құрастыра отырып, білім алу уақытын мұқият жоспарлап алулары тиіс. Мұндай жоспар пәннің мазмұнына байланысты дәйектілі түрде төмендегі сатылар бойынша игеруді талап етеді. Олар:

- алғашқы сатысы: ол негізінен қаралатын сұрақтар бойынша оқулықтар мен оқу-әдістемелік әдебиеттерді жинақтауға байланысты;
- зерттелетін пән бойынша жинақталған әдебиеттердің, жеке жазбалардың және тыңдалған дәрістердің мазмұнын меңгеруге байланысты саты;
- қорытынды саты: бұл студенттердің игеріп жатқан пәні бойынша толық жүйелі көзқарастарын логикалық қалыптастыруына, алынған білімдерді қорытынды бақылауға байланыстыруға байланысты;

2. Студенттер пәнді өздері меңгеру процесінде жеке оқу материалдық базасына ерекше мән бөлгендері жөн. Ол, ең алдымен, оқу әдебиетіне қол жеткізу, қолданыстағы заң сөздіктерімен танысу және т.б. тұрады Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығын меңгеру барысында негізінен келесі нормативтік құқықтық актілерге назар аудару қажет: 1. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі» ҚР 2015 ж. 31 қазандағы № 377-V Кодексі және «Медиация туралы» ҚР 2011 ж. 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы.

«Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері» тақырыбын өз бетінше меңгеру елімізде жарық көрген монографиялық және ресми жұмыстар қатарын зерттеуді талап етеді.

Аталған жұмыстарды талдау студенттердің «Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері» тақырыбынан концептуалдық білімдерін қалыптастыруға, олармен тығыз байланысты қазақстандық қоғамдағы құқықтық ғылымдармен шешілетін практикалық жағдайларды жетілдіруге бағытталған.

3. «Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері» тақырыбын оқу барысында студенттер өзін өзі бақылауға назар аударулары қажет. Осы мақсатта әрбір білім алушы оқулық және қосымша әдебиеттерді оқып болғаннан кейін, өздерінің білім деңгейін оқу бағдарламасында көзделген сұрақтардың көмегімен тексеруі тиіс.

Практикалық сабақтарға дайындалудың негізгі мақсаты – қойылған сұрақтарға жауап табу, сондықтан материалдарды конспектілеген жөн.

Практикалық сабақтардың барлық мүмкіндіктерін толық және тиімді пайдалану үшін мынадай әрекеттер жасаған жөн:

- аталған тақырыпқа байланысты дәріс конспектісін мұқият оқу;
- оқулықтың тиісті тарауларымен танысу;
- қосымша әдебиеттермен жұмыс жасау;
- есептер мен өзге де жазбаша тапсырмаларды орындау қажет.

Әдістемелік нұсқама «Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығы» пәні бойынша жұмыс оқу бағдарламасына және типтік бағдарламасына сәйкес құрастырылған.

Ұсынылатын әдебиеттер тізімі

Негізгі:

1. Егембердиев Е.О. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2012. – 388 б.

2. Нұрмашев Ү., Нұрмашева Ф. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2009. – 400 б.

Қосымша:

3. Абдуллина З.К., Бейдиева А.Н. Азаматтық істер бойынша заңды күшіне енген сот актілерін қадағалау тәртібімен қайта қарау: Оқу құралы. – Астана: Данекер, 2018. – 62 б.

4. Азаматтық істерді қозғау. Талап арыздардың және сотқа басқа да шағымданулардың үлгілері: [оқупрактикалық құралы. Возбуждение гражданских дел. Образцы исковых заявлений и других обращений в суд / құрастырушылар: Жайлин Ғ.А., Дәулетқалиев Е.М., Темірғалиева Р.А. ; орыс тілінен аударған Р.Бірлікқызы. – Алматы : Жеті Жарғы, 2018

5. Жусупова Г.А. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығы пәні бойынша тест жинағы. Оқу-әдістемелік құрал. - Қостанай. А. Байтұрсынов ат. ҚМУ, 2016. - 65 бет.

6. Макубаева Г.А. Азаматтық процестің сатылары. Оқу-әдістемелік құрал. – Қостанай: А. Байтұрсынов ат. ҚРУ, 2021. – 140 б.

7. Қамбарова Н.Ш. Азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқу құралы : Альбом-кесте. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. - 106 б.

8. Дуйсенова, Э.О. Азаматтық істердің соттылығы: теориялық және практикалық аспектілері : заң ғ. к... дис. авторефераты / Э.О. Дуйсенова. – Астана, 2008. – 24 б.

1. Азаматтық процестегі татуластыру рәсімдері институты.

1.1 Билер соты қазіргі кездегі қазақстандық азаматтық сот ісін жүргізудегі татуластыру рәсімдері институтын қалыптастырудағы алғы шарты ретінде

Қазақ хандығы кезеңіндегі соттардың тарихи-құқықтық аспектілері жалпы қазақ халқының өмірінде билер институтының алар орны мен үлес-салмағы, маңызды-лығы айрықша болды. Өйткені, оның – мемлекеттің саяси және әлеуметтік жағдайын тек әдеттегі құқықпен ғана емес, рухани-мәдени салт-дәстүр негізінде де ұштастыра әрі теңестіре отырып қамтамасыз етуші бірден-бір құрылым ретіндегі рөлі ерекше. Бұл құрылым ол кезде мемлекеттік басқару жүйесімен тығыз астасып жатты. Билер ел, жер, жесір дауын, мал-жан, кәсіп мәселесін түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып отырған. Тындырғанда да хатсыз, қарарсыз, ауызша жүзеге асырып, бітіріп отырған.

Қазіргідей алтын уақыттарын жиын, мәжіліс съезбен өткізіп, құлаш-құлаш қаулы-қарар қабылдап, оны жоғары-төменді бұйрықпен таратып, төрешілдікке, қағазбастылыққа салынбаған. Ол кезде бір бидің өзі осы күнгі соттың да, прокурордың да, полицияның да, өзге де құқық қорғау органдарының қызметтерін атқарған ғой. «Би – әлеуметтік категория ретінде қазақ халқының тарихында ерте заманнан бері қолданылып келе жатыр... Әлеуметтік қатынастардың дамып шиеленісумен бірге, кейде билердің көпшілігі қанаушы таптардың уәкіліне айналған. Билердің әдет-заң нормаларын талқылауда, билік айтуда, ол биліктің орындалу әдістерін белгілеуде кең құқықтары болды.

Билер соты Қазан төңкерісіне дейін қылмыстық және азаматтық істердің көпшілігін қарайтын ресми орган болып, құн, барымта, қалың мал, әмеңгерлік, көп әйел алу, т.б. патриархтық кертартпа қалдықтарды қорғап келеді» – деп (Қазақ Совет Энциклопедиясы 2-том, 322-323бб.) билердің қоғамдағы рөлін әдейі төмендетіп көрсеткен. Ел басқаруда билердің орны ханнан кем еместігін, тіпті ханның өзін «Билер кеңесі» сайлайтынынан сескенген Ресей империясы Қазақстанды отарлау барысында олардың рөлін шектеп, мүлдем жойып тынды.

Ал, қарауындағы бодан елдің күшті хандықтардан тұруы, ондағы билердің кей жағдайда хандардан да беделдері асып тұратындығы Ресей империясының отарлау саясатын ойдағыдай жүзеге асыруына кедергі деп білді. Осы себептен билердің қыз-метін мүлдем жою көзделді. 1868 жылы қабылданған «Жаңа устав» қазақ даласында сұлтандық пен елді басқарудың ежелден келе жатқан дәстүрлі жүйесін жойып тынды. Енді «бөліп ал да, билей бер» деген саясатпен қазақ даласы ұсақ болыстарға бағынышты болды. Осындай ұсақталған болыстарды, бұрын көсемдігі-мен, шешендігімен халыққа танылғанда ғана өздігімен би атанатындарды енді халық сайлап, Ресей патшасының еркеше құқықты өкілдері заңдасты-рып бекітетін болды. Мұндай қадамға бару ғасырлар бойы мінсіз қызмет етіп, тарихтың, қоғамның қалыптасуына олардың бойындағы сан-алуан тума таланттарын біржолата жою еді.

Өйткені, енді болыстыққа би – қазылыққа өзінің дара қасиет-терімен би атанғандар емес, пара беру арқылы, халық-тың емес, қара басының құлқынын

ойлайтын, Ресей патшасы өкілдерінің айтқанын істеп, айдағандармен жүретін дарынсыз, жетесіз мансапқорлар «сайланды». Бұл жөнінде дана Абай өзінің «Үшінші сөзінде» әрбір старшын басы бір би сайлау саясатын сынай келіп, былай деген еді: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», өз Тәуке ханның күлтөбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жеті Жарғысын» білмек керек. Бұл ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ». Абайдың «бас-басына би болған өңшең қиқым» деп қынжылуы осы кездің көрінісіне айқын куә деп білеміз.

Ал, шығыс жұлдыздарының бірі Ш.Уәлиханов «Билер сотының ертеден келе жатқан халықтық түрі» деген мақаласында, «Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған үкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жеттік, сонымен қатар, тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болып отырған. Мұндай би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған».

Тап осындай пікірлерді қазақ сахарасын көп кезіп, ауыз-әдебиетіміз, әдет-ғұрып, салт-санамыз туралы көптеген еңбек-тер жазған Ә.Диваев, А.Васильев, В.Радловтың шығармаларынан да көптеп кездестіреміз. Басқаны былай қойғанда, жат жұрттың өкілдерінің өзі «би үстем таптың өкілі, ол тек қана хан-сұлтандардың, бай-манаптардың сойылын соғып, халықты қанаушы» деген пікірді бірде-бірі жазбапты. Арғы-бергі ауызша тараған немесе жинақталып қағазға түскен көне шежірелерімізге зер салсақ, бидің тек байлардың ғана арасынан емес, жоқ-жітікті кедейлер арасынан да талай шыққанын, «Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірген» саңлақ билер болғанын тарих растайды.

Сонымен, би дегеніміз – ел жұртының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, өткен шежіресін, тарихын, қоғамының даму барысын, айнала қоршаған табиғаттың сан-алуан қасиеттері мен құпия-ларын білетін, адамдардың көкірек көздеріне ой көзімен қарай алатын, қырлы-қырлы мінез-құлықтарды айтқызбай-ақ тап басатын, ғылым-білімнен хабардар, кемел пікірлерін шешен тілмен жеткізіп беруде дара қасиеті бар жандар болды. Біз бұл тұжырымымызбен би атаулының бәрі бірдей шетінен кемеңгер, көсем болған деген ұшқары пікір айтудан аулақпыз.

Өзінің азды-көпті көрген-түйгенімен, бір қағар шешен тілімен ортаға түсіп, қара басының, құлқынының қамы үшін малы барлардың, хан-сұлтандардың теріс екендігін көре-тұра бұрыс тартып, өз руларының сойылын соққан бисымақтар да ел арасында аз ұшыраспағанын айтпасақ, ақиқат ауылынан іргемізді аулақ салғанымыз болар еді. Әрине, ондай бисымақтар ақыға алған атымен, киген тонымен бірге тозып, халық жадынан тез ұмыт болып отырған.

Би дегенге үш арысымыз – Төле, Қазыбек, Әйтеке жеткен заңғар биіктен қарағанымыз абзал. Енді халық даналықтарына сүйене отырып, билер бойындағы дара қасиеттерге қысқаша болса да жеке-жеке тоқталып, сараласақ. Ол қасиеттер бірін-бірі толықтырып, төрт аяғынан тең басып тұрмаған жағдайда атышулы билер додасында қарсы жағы осал тұстан орып түсіп, омақастырып кете беретін болған. Иә, би-көпті көрген, яғни «көре-көре көсем болған», көкірек көзі қиядағыны шалатын, ойы орамды, көнені ғана біліп қоймай, болашақты да тап басып, байламды, бағаналы болжам жасай алатын, әрдайым халық көңілінен шығатын жан болуы шарт. Шешендік – көп халықтарда ертеден ұшырасатын қасиет. Тіпті, Ежелгі Рим империясы мен Грек, Мысыр елдеріндегі оқу орын-дарында шешендік өнер «Рито-рика» аталып, негізгі пәндердің бірі болып саналған.

Ал, қазақ даласында билер біздегі секілді ешбір пәнді оқымай-ақ салиқалы ойдың түйінін дәл жеткізуге шебер болған. Биді бұрынғы да, қазіргі де жазба тілдерімізде сот деп жүрміз. Бұл бір жақты пікір. Әдетте, даулы мәселені шешкен жерде кемі үш би қатысқан, бірі – айыптаушы (прокурор), екіншісі – ақтаушы (адвокат), үшіншісі – төбе би (судья). Ал, сот дегеніміз бір ғана үкім шығарушы судья деген мағынаны ғана білдіреді. Сондықтан биді сот деп емес, заңгер деп қараған дұрыс секілді. Әйтпесе, жалпыға түсінікті жағдайда «би» – деп атаған да жөн.

Осы арада тағы бір айта кететін жай – қазақта, сондай-ақ жалпы түркі елдерінде би секілді қазы деген сөз жиі кезігеді. Қазы да билік айтушы, төрелік етуші болып саналады. Әйтсе де би мен қазы сөздерінің арасы жер мен көктей. Қазы бір өзі ғана даулы іспен жүгінушілерге шешім шығарып, төрелік айтады. Ал оның әділдігі мен әділетсіздігі көп жағдайда тең түсіп жатуы ықтимал. Ондай жағдайда даушылар қазыдан асып, билер алдына жүгінетін болған. Әрі жоғарыда айтқан және төменде баяндалатын тек биге тән қасиеттерді қазыдан талап ету – орынсыз, білместік болады. Яғни, қазы өзінің дүниетаным, көзқарасына қарай дұрыс болсын, бұрыс болсын – төрелік айтушы ғана. Биге орай тағы бір ескере кететін жайт бар.

Халық арасында «би екеу болса, дау төртеу» деген астарлы сөз бар. Бұл сөзді кейде билер жүрген жерде дау-да көп деп сыңаржақты ұғып қаламыз. Мұндай пікір қате. Бұл арада даулы мәселені екі би емес, үш би (яғни, тақ санды) шешсін дегені. Яғни, бірі айыптаушы, екіншісі – ақтаушы болса, ал үшіншісі – ортақ, әділ шешім айтатын Төбе би болсын дегенді меңзегені. Бұл әдіс сол кезеңдегі дала демократиясының -таптырмас туындысы болып -табылады. Би елші (дипломат) мәмілегер ретінде де тарихтан орын алған. «Жауластырмақ-жаушыдан, елдестірмек-елшіден», «Елші-сіне қарап елін таны» деген секілді тек қана қазаққа тән емес, түркі дәуірінен келе жатқан көптеген мақал-мәтелдерде қаншама терең мағына жатқанын біз әлі де жете пайымдай алмай келеміз. Яғни, би тек ел ішіндегі даулы мәселені шешеді екен деп қарауымыз да жете бағамдамаушылық.

Әрине, жеке адамдар, ру, тайпа, ұлыс аралығындағы кикілжінді ел мен ел арасындағы даулы істермен қатар қоюға болмайды. Сол себепті де, соңғы

мәселені шешу үшін жат жұртқа нағыз беделді билерді жіберіп реттеп отырған. Қазақтармен жауласып келген Жоңғар хандығына соғысты тоқтатып, тату көршілік қатынас орнату үшін кезінде Қазыбек би бастаған елші жіберілген. Сонда Қазбек бидің Жоңғар ханына елшілікке барғанда айтқаны: «Сен темір де мен көмір, Еріткелі келгемін. Екі еліктің баласын, Теліткелі келгемін. Егесетін ел шықса, Иілткелі келгемін. Тұтқыр сары желіммін, Жабысқалы келгемін. Жаңа үйреткен жас тұлпар Шабысқалы келгемін. Танымайтын жаттарға, Танысқалы келгемін. Қазақ-қалмақ баласы, Табысқалы келгемін. Табысуға келмесең, Тұрысатын жеріңді айт, Сен қабан да мен арыстан Алысқалы келгемін».

Ел басшылары сол заманда билер арқылы барлық түйінделген мәселелерді мүмкіндігінше бейбіт жолмен шешіп, бәтуаластыруды мұрат тұтқан. Билер саясатпен де айналысып, қоғам қайраткері дәрежесіне дейін көтеріліп отырған. Би – жекелеген адамдар, ру мен ру, тайпа мен тайпа арасындағы дау-жанжалды шешумен ғана шектелмегені баршаға мәлім жай. Олар ел мен ел арасындағы қоғамдық мәні зор саяси мәселелерді шешуде хан-сұлтандардың негізгі тірегі, кеңесшісі болған. Хан қаншама қаһарлы болғанның өзінде «Билер кеңесінде» көпшілік дауыспен қабылданған шешімді жеке билікпен бұза алмаған.

Әйгілі әз Жәнібек ханның жанында ел ішінің сыртқы саясатының барлық мәселелерін талқылап, баға беріп, жөн-жоралғы сілтейтін алпыс би болған екен дейді. Атақты Абылай ханның жанында үнемі кеңесші 8 би болғаны тарихтан белгілі. Ал, иісі қазақтың кемеңгер ханы әз Тәуке, бүгінде ежелгі гректердің заңгері Салон шығарған заңмен пара-пар де-лініп жүрген, «Жеті Жарғыны» жазғанда ошақтың үш аяғындай тең тұрған билеріміз – Төле, Қазыбек, Әйтекелердің ақыл-кеңесін басшылыққа алғанын ешкім жоққа шығара қоймас. Күлтөбе, Мәртөбе бастарында өткен талай әйгілі кеңестерде ел бірлігі, асауқаты, амандығы мен болашағы жайында келелі іске кеңес берген де осы билеріміз болатын. Ел ішінде би ой түйіп, сөз ұстап, әділ төрелік айтумен бірге, бүкіл бір халықтың болашақ ұрпағын тәрбиелеуде де теңдессіз қызмет атқарумен қадірменді саналған.

Қалай болғанда да сан ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасасып, оның ел басқару жүйесінде айрықша қоғамдық маңыз атқарып келген билердің рөлін қайта жандандырсақ, ұлттық қадір-қасиеттерімізді сақтауға көмектесер еді. Осы қастерлі мұра, даналық, «қара қылды қақ жарар» әділдіктің адал оғы, сатылмаған қазақтың киелі ауызды билерінен шыққан сөздер бүгінгі таңда да қазақ қоғамына үлгі болуы қажет екендігіне ешкімнің таласы жоқ деген ойдамыз.

Ал, енді бұрынғы билер соты мен бүгінгі медиацияны қарастырып көрелік. Ең алдымен, «медиация» терминіне тоқталып кетсек. Жалпы, медиация сөзі – латын тілінен аударғанда делдал, екі тарапты мәмілеге келтіруші үшінші тұлға деген мағынаны білдіреді. Медиацияны қарапайым тілмен айтқанда бітімгершілік деп түсінуге болады, яғни белгілі бір мәселе бойынша келіспеушілік, дау туындаған жағдайда жеке немесе заңды тұлғалар, оны соттан тыс, өзара келісім жағдайында шеше алады. Бұл үшін тараптар, тағы да өзара келісім бойынша кәсіби немесе кәсіби емес медиаторға жүгіне алады. Медиация тараптардың ерікті келісім бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара

қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиаторлардың жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды реттеу рәсімі. Екі арадағы келісім медиаторлар арқылы жүзеге асырылады. Жоғары білімі бар, 25 жасқа толған, ҚР Үкіметі айқындайтын тәртіппен бекітілетін медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудан өткенін растайтын құжаты (сертификаты) бар және кәсіпқой медиаторлар тізілімінде тұрған тұлғалар медиатор қызметін жүзеге асыра алады.

Медиацияның мақсаты: дауды шешудің медиацияның екі тарапынан да қанағаттан-дыратын нұсқасына қол жеткізу және тараптардың дауласушылық деңгейін төмендету.

Медиацияны жүргізу кезінде еріктілік, құпиялық, медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптығы және медиация тараптарының тең құқылығы мен оның рәсіміне араласуға жол бермеушілік қағидағтары сақталуы тиіс. Медиация тәсілі сот ісіндегі тазалықты, әділ төрелікті қамтамасыз етудің негізгі тәсілдерінің бірі. Біздің ата-бабаларымыз бұрын бұл тәсілді тиімді қолданып, түрлі дауды билер соты арқылы бітімгершілікпен шешіп келгендіктен, бұл заң қазаққа жат емес, тек медиация деген атауы ғана томпақтау болып тұр. Бұрынғы заманда билер соты секілді құқықтық институт болғаны және қоғам өмірінде ерекше роль атқарғаны белгілі. Ал бүгінгі медиация соның жаңаланған түрі.

Жеке және заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқық қатынастарынан туындайтын дауларды реттеу кезіндегі медиация сотқа жүгінгенге дейін де, сот талқылауы басталғаннан кейін де қолданылуы мүмкін. Қылмыстық сот ісін жүргізу барысындағы медиация қылмыстық процессуалдық заңында белгіленген сотқа дейінгі және сотта іс жүргізу мерзімдерінде жүзеге асырылуға тиіс.

Билер сот ісін жүргізгенде өзі қадағалайтын тәртіптілікті қатаң сақтай отырып, істің күрделілігі мен тараптардың мүдделеріне ерекше назар аударған. Сонымен қатар, іске қатысатын тараптар мен өзге де қатысушылардың мүмкіндігін шектемей, жариялықты қатаң сақтайтын әділ төреші болған. Билер соты даудың дұрыс-бұрыстығына баға беру қорытындысында екі тараптың бірі жеңіп, бірі жеңіліп емес, екі жаққа да шындықты мойындата білген. Халық алдында өзінің әділ әрі шынайы шешімімен тараптарды татуластырған билердің данқы артқан.

Ондай билердің атақ-абыройы бүкіл елге тарап, мыңдаған шақырымнан даушылар іздеп келіп, жүгінген. Белгілі заңгер, академик Салық Зиманов өзінің «Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі» кітабында: «Қазақтың билер соты өзіне жүгінген тараптардың дауларын қарастыра отырып, тараптардың арасында, рудың арасындағы бітімгершілікке және бірлікке қол жеткізуге тырысатын», – деп жазған. Кезінде қазақ қоғамындағы даулы мәселелерді, екі ауыз сөзбен шешкен аузы дуалы билердің болғаны мәлім. Қазақ халқы үшін бітімгершілік – билік айтудың ең озық өнегесі. Дала билігінің дара тұлғалары – Төле, Қазыбек, Әйтеке билер бастаған дана билердің ел арасындағы кез келген дау-дамайды бітімгершілікпен шешіп, халқымыздың бірлігін, ауызбіршілігін, жеріміздің тұтастығын сақтауға бар ақыл-ойы мен күш-жігерін жұмсағаны белгілі.

Еліміз егемендік алған уақыттан бергі кезеңде, өзінің құқықтық саясатының басты бағыты ретінде адам мен азаматтың құқықтары, бостандықтары мен мүдделерінің қорғалуына негізделген құқықтық мемлекет құруды таңдағаны мәлім. Осы мақсатта Елбасының 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығымен «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңдегі құқықтық саясатының Концепциясы» бекітіліп, онда сот төрелігіне қолжетімділікті қамтамасыз ету, сотқа қатысушы тараптардың өз құқықтарын барынша толық жүзеге асыруына жағдай жасау, тұлғаның бұзылған құқықтары мен бостандықтарын, қоғам және мемлекет мүдделерінің уақтылы қорғалып, қалпына келтірілуіне қол жеткізу шаралары көзделген. Концепцияда тараптардың арасындағы жеке құқықтық дауларды шешуде сот ісін жүргізу және соттан тыс тәртіпте дауды бітімгершілікпен шешудің әр түрлі баламалы жолдары мен әдістерін, оның ішінде медиация, делдалдықты қолдану айтылған.

Осы Концепцияны өмірде жүзеге асыру шараларының бірі ретінде 2011 жылы 28 қаңтарда «Қазақстан Республикасының Медиация туралы» заңы қабылданып, ол 2011 жылғы 5 тамыздан бастап қолданысқа енгізілді. Бұл заңды қабылдауда басты мақсат ретінде, біріншіден, дауды шешудің медиацияға қатысушы екі тарапты да қанағаттандыратын жолына қол жеткізу, екіншіден, тараптар арасындағы даулы жағдайлардың деңгейін төмендету негізге алынған. «Медиация туралы» заңның қолданыла бастағанына биыл төрт жыл толып, қоғамда аталған институтты қолдануда белгілі бір тәжірибе қалыптасты деуге болады. 2015 жылдың 15 мамырында Оңтүстік Қазақстан облыстық сотында Жоғарғы Сот Төрағасы Қ.Мәмидің қатысуымен өткен кеңесте жасаған баяндамасында: «Істерді медиация тәртібімен шешу өз жемісін беріп келеді», – деген еді. Шындығында да, қазіргі кезде барлық даулы мәселелер сот арқылы шешімін табатындықтан, соттарда қаралатын істердің саны жылдан-жылға артып келеді. Бұдан 4 жыл бұрын күшіне енген «Медиация туралы» заң ұсақ-түйек даулардың сотқа бармай-ақ, екі жақтың келісімі арқылы араағайынның араласуымен шешілуіне жағдай туғызды. Заңға сәйкес медиация, кейбір қылмыстарды есептемегенде, онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар туралы істерге, азаматтық істер бойынша медиация, кейбір санаттағы істерді есептемегенде, азаматтық, еңбек, отбасылық және жеке, заңды тұлғалар қатысатын өзге де құқықтық қатынастар жөніндегі істерге қолданылуда.

Мысалы, 2021 жылдың тамыз-желтоқсан айларында медиаторлардың қатысуымен жергілікті соттарда аяқталған істердің саны санаулы ғана болса, 2021 жылдың 12 айында облыстық, аудандық және оған теңестірілген соттарында 74 азаматтық, 63 қылмыстық және 52 әкімшілік істер медиаторлардың қатысуымен қаралып, бітімгершілікпен аяқталған.

Елбасының тапсырмасын іске асыру мақсатында Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Төрағасының 2014 жылғы 11 сәуірдегі өкімімен азаматтық сот өндірісіне судьяның қатысуымен бітімгершілік рәсімдерді (сот медиациясын) енгізудің пилоттық жобасы қолға алынған еді. Оңтүстік Қазақстан облыстық соты пилоттық жобаны БАҚ-та түсіндіру мақсатында, Шымкент қаласының Абай, Әл-Фараби, Еңбекші аудандық соттары мен Экономикалық және

Кәмелетке толмағандар істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттарының төрағалары мен судьялары тарапынан телерадио арқылы 14 сұхбат беріліп, басылым беттерінде 18 мақала және веб-сайтқа 15 материал жарияланды. 2014 жылдың мамыр және желтоқсан айлары аралығында Жоғарғы Сот азаматтық сот өндірісіне сот медиациясын енгізу жөніндегі пилоттық жобаны жүзеге асырып, республика соттарында сот медиациясы қолданылып, барлығы 3939 іс аяқталған. Соның ішінде, аудандық соттарда – 3816 іс, ал апелляциялық тәртіппен облыстық соттарда – 123 іс қаралған. Сонымен қатар, жобаны жүзеге асыру барысында түскен тұжырымдар мен ұсыныстар осы институтты заңнамалық тұрғыда реттеу мәселесін шешу үшін Азаматтық іс жүргізу кодексі жобасын әзірлеу бойынша құрылған жұмыс тобына жолданып, қолдау табуда.

Бүгінгі таңда Жоғарғы Соттың басшылары тарапынан медиация институтын дамыту мен оны халыққа түсіндіру жұмыстарына қатысты мәселе әлі де жалғасуда. Жоғарғы Сот жанындағы департаменттің тарапынан «МЕДИАЦИЯ – келісімге келудің таптырмас кілті» тақырыбында, тағы басқа да бейнероликтер түсіріліп, жергілікті соттарға таратылып берілген.

Дегенмен, бүгінгі күнге қоғамымызда медиация институтын халық, дауласушы тараптар арасында насихаттау жұмысының кенжелеп, кемшін түрде қалуының, аймақтардағы кәсіби және кәсіби емес медиаторлар жөнінде қолжетімді, толыққанды ақпараттардың болмауы, олардың тізбелерін (реестрін) жүргізуге өкілеттік берілген ұйымдар мен жергілікті атқарушы органдардың бұл мәселеге тиісті дәрежеде көңіл бөлмеуі салдарынан, медиация институты қанатын еркін жайып, қолданылу аясы кеңеймей, дауласушы тараптар арасында тиісті сұранысқа ие бола алмай отыр.

Бұл өз кезегінде, «Медиация туралы» заңмен көзделген мақсаттардың біріне, яғни сот тәртібімен қаралатын даулардың санын кемітіп, қазіргі таңда бекітілген нормативтерден елеулі түрде артық болып отырған, облыс соттары судьяларының бір айлық орташа іс жүктемесін азайту ісіне қолбайлау болуда.

2011 жылы дауларды шешудің қосымша әдісі ретінде «Медиация туралы» заңның қабылдануы, яғни заңды ізгілендіру арқылы жаза қолданудың бас бостандығынан айырудан басқа балама түрлерін сот өндірісіне енгізуге мүмкіндік берді. «Медиация туралы» заңның аты бөлек болғанымен, қазақ халқы үшін таныс дүние. Бұл «Алдына келсе, атаңның да құнын кеш» деген қағиданы басшылыққа алған билеріміздің дәстүрлі билік жүргізу тәсілінің заңды жалғасы деп санаймыз. «Медиация туралы» заң қазақ халқының бүкіл әлемге үлгі етерлік, ұмытыла бастаған жақсы салт-дәстүрін қалпына келтіру бағытындағы игі қадам. «Ұрыс тұрған жерде ырыс тұрмас» деген сөз дұрыс айтылған. Ендеше, біздің бүгінгі судьяларымыз, бұрынғының билеріндей араздасқан адамдарды бітімгершілік жолмен татуластырып, ұрыс-керісті азайтсақ, елге ырыс қонары анық. Дегенмен, ел болған соң, дау-дамай болып тұрады. Бірақ «Дәлдеп атып жауды жең, дәлелдеп айтып дауды жең» дегендей бітімгершілік жолмен екі жақты да татуластырғанға не жетсін! Әрине, бітіспес дау жоқ, бәрі де бидің төрелігіне байланысты болса керек. Кезінде елдің, жердің дауларын екі ауыз

сөзбен түйіндеп, татуластырған дана бабаларымыздың бітімгершілік саясатының жаңа серпінмен қолға алынып, медиацияның дамуы, қоғамдағы оң өзгерістің бір көрінісі екендігі даусыз. Ең бастысы, медиатордың бейтараптығы процедураға араласуға жол бермеушілік принциптерімен ерекшеленеді. Бір-біріне талап қоюшы тараптар сотқа дейін де, сот барысында да медиаторға жүгіну арқылы өзара тиімді мәмілеге келе алады.

Бүгінде әлеуметтік жаңғыртудың мақсаттары мен мәні қоғамды жаңа индустриялық-инновациялық экономика жағдайындағы өмірге дайындаудан, Қазақстанның үдемелі экономикалық дамуы мен қоғамдық игіліктермен кең көлемді қамтамасыз ету арасындағы оңтайлы тепе-теңдікті табудан, құқық пен әділеттілік қағидаттарына негізделген әлеуметтік қатынастарды бекітуден тұрады. Жаңғырту үдерістері шеңберінде қандай маңызды міндеттерді шешу қажет? Бұл тізім құрғақ және ұзақ-сонар көрінуі мүмкін, бірақ оны атап айтқан жөн.

Жанжалды жағдайларды ескертудің, реттеу мен шешудің әділетті заңдары мен нақты құқықтық нормаларын, сондай-ақ, әлеуметтік қатынастардың барлық жүйесінің қызметін қабылдап, іске қосқан ұтымды» – деген сөзі еске түседі.

Еліміз егемендік алып, тәуелсіздіктің алғашқы таңы атқаннан бергі кезеңнен бастап, озық өркениеттерге теңелу, құқықтық мемлекет құру мақсатында қоғамымыздың барша салаларында көпсатылы реформалар жүргізіліп келеді және ол әлі де жалғасын табуда. Мұның барлығы, мемлекеттік билікті халыққа етене жақындастыру, адам мен азаматтың өмірін жайлы да ыңғайлы ету, осының арқасында халықтың мемлекеттік органдарға деген сенімін арттырып, оның еркін де қауіпсіз жағдайдағы тіршілігін, болашағын қамтамасыз етуді көздейтін ізгі ниеттен туындаған, атқарылып жатқан игі іс-шаралар. Ал солардың нақты өмірімізде жүзеге асып, еліміз және халқымыздың игілігі үшін қызмет етуі баршамызға қатысты шаруа, бұлай болмайынша қандай да болмасын өте маңызды деген іс-әрекеттің өзінің де жемісін бермейтінін тереңнен түйсінгеніміз абзал.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Нұрсұлтан Әбішұлы: – Біз зайырлы құқықтық мемлекет құруымыз керек. Адам құқығы әркез қорғалуы тиіс. Заңдылықтар сақталса, адам өзінің заңды түрде қорғалатынын айқын сезінсе онда дұрыс жолмен келе жатқанымыз, – деген еді. Елбасының осы айтқандары толықтай іске асып, Қазақ елінің өз Ата Заңы бар құқықтық мемлекет атанды. Оған биыл 20 жыл толып, бүкіл ел болып жоғары деңгейде атап өтудеміз. Өркениетті қоғам құруды алдына мақсат еткен елдің Конституциясы мен оның заңдарын қорғайтын әділ соты және заңды құрметтейтін адал азаматтары бар құқықтық мемлекет.

1.2 Ресейдегі бітімгершілік рәсімдер институтының қалыптасу және даму тарихы

Зерттеушілер дауларды шешу тарихы оның үш негізгі формасының өзгерген арақатынасының тарихы екенін атап өтті: зорлық – зомбылық (заңға

қарсы), сот (бұзылған құқықты сот тәртібімен мәжбүрлеп қалпына келтіру арқылы) және бітімгершілік. Қарабайыр коммуналдық жүйеде, мемлекет пен құқық болмаған кезде, барлық даулар күшті заң бойынша шешілді. Алайда, бұл әдіс, сөзсіз, қоғамдастық ішіндегі алауыздық пен алауыздыққа алып келді, сондықтан бастықтар мен ақсақалдар дауларды билік пен жеке қасиеттерге негізделген билігімен шешіп, татуластырушы рөлдерді қабылдады. Мақсат тараптарды татуластыру және жанжалды реттеу болғандықтан, төреші әрқашан әділ шешім қабылдай бермейді. Дегенмен, ол оны тараптарға таңуы мүмкін. Бұл мәжбүрлеуді қолдану нәтижесінде дауларды көбінесе бейбітшілікпен аяқтауға болады деп сенуге негіз береді, бірақ міндетті түрде тараптарды толығымен қанағаттандыратын шарттарда емес.

Татуласуда заңды құралдарды қолдану Рим құқығынан бастау алады. Егер дауды шешу кезінде тараптар өз талаптарын дәлелдеуде қиындықтарға тап болса, олар өзара жеңілдіктер туралы келісімге – әлемдік мәмілеге (*transactio*) жүгінді. Рим тарихының классикалық дәуірінің соңында *transactio* атаусыз келісімшарт (*contractus innominatus*) ретінде азаматтық міндеттеменің дербес көзіне айналады және *actio praescriptis verbis* (белгілі бір атаулар бекітілмеген және бір адамның екіншісіне беру арқылы жасалған осындай келісімшарттардан туындайтын талаптар) арқылы құқықтық қорғауды алады.

Рим құқығын қабылдау процесінде бітімгершілік келісім институты (әлемдік мәміле) континентальды Еуропаның құқықтық жүйелеріне және олар арқылы Ресейге белгілі болды.

Ресейлік құқықтық ойдағы татуластыру процедуралары институтының қалыптасу және даму тарихы ұзақ эволюциядан өтті. Біздің ойымызша, бұл процесті бірнеше кезеңмен қарастырған жөн.

Бірінші кезең-бітімгершілік рәсімдер институтының пайда болуы және қалыптасуы (ежелгі заманнан 1775 жылға дейін).

Өздеріңіз білетіндей, ежелгі уақытта қанды кек алу дәстүрі болған, оған сәйкес кісі өлтірген адам кек алу үшін өлімге ұшыраған. Оны қолдануды шектеу үшін ежелгі славяндарда «егіздік» дәстүрі болған. Заңнамалық тұрғыдан ол орыс құқығының көптеген ежелгі дереккөздерінде көрініс тапты.

Ресейлік құқықтанушылар «Орыс ақиқатында» татуластыру рәсімдерін қолданудың бастауларын табады. Сонымен, 1-бап көрсетеді: "...егер Бостандық еркінді өлтірсе, онда ағасы ағасы үшін, ұлы әкесі үшін немесе жиендері үшін кек алуы мүмкін; ал егер олар кек алғысы келмесе, онда олар басына 40 гривен төлеуі керек...». Осылайша, бұл мақалада қанды кек алуды жәбірленушілер үшін экономикалық пайдаға ауыстыру әдісі көрсетілген, бұл тараптарды үйлестіреді.

Орыс құқығының көптеген ескерткіштерінде дауларды бейбіт жолмен шешу туралы ережелер бар. Новгород қайың қабығының грамоталары (1281-1313) келіспеушіліктерді бейбіт жолмен шешу әдісі ретінде бейбітшілік келісімі институтын атап өтеді. Двинскаяның жарғылық жарғысы (1397-1398) мерекедегі қақтығыс нәтижесінде татуласу мүмкіндігін қарастырды. Псков кемесінің 80-бабы (1397) дра кезінде дауды бейбіт жолмен шешуді реттеді. Мұндай ережелер

1497 және 1550 жылғы сот ісін жүргізуші, 1649 жылғы собордың кодексі сияқты ірі құқық көздерінде де бар .

Ежелгі құқық көздерін талдауға сүйене отырып, ежелгі Ресейде қақтығысты шешудің Медиация сияқты түрі жиі қолданылғанын атап өткен жөн. Бұл ежелгі славяндардың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлеріне және дауларды шешу үшін әдеттегі құқық нормаларын қолдануға байланысты. Құқықтың алғашқы жазбаша көздерінің пайда болуымен келіспеушіліктерді бітімгершілік келісім арқылы шешу нысаны маңызды болады. Бұл туралы барлық ірі құқық ескерткіштерінде айтылған.

Бейбітшілік келісімі «махаббат ертегісі» деп аталды. Олар бір тарап, өзара келісім бойынша, белгілі бір мерзімге қарызды төлеу, екінші Тарапты сол ренішті келтіргені үшін марапаттау, бұдан былай қорлауды қолданбау сияқты қандай да бір шарттарды орындауды өзіне қабылдаған міндеттемелерді білдірді .

Орыс қоғамы өмірінің барлық салаларына, соның ішінде заңнамаға әсер еткен Петрдің қайта құру кезеңі дауларды бейбіт жолмен шешу мәселелерін реттеуге айтарлықтай өзгерістер әкелмеді. Петр I өзінің реформаларында қылмыстық және азаматтық істер бойынша процестің тергеу принциптерін нығайтты. Осы дәуірдегі татуласу ерекшелік болды, оның негізі тек жеке айыппен сотталуы мүмкін әрекеттер болды .

Осылайша, бірінші кезең татуластыру процедуралары институтының пайда болуымен және қалыптасуымен сипатталады. Заңнаманың дамуына қарамастан, ол 1775 жылға дейін айтарлықтай өзгеріске ұшыраған жоқ. Іс жүзінде медиация мен бітімгершілік келісімі дауларды шешудің екі негізгі әдісі ретінде қолданылды.

Әдетте, оларды пайдалану жеке құқықтық қақтығыстарды шешу үшін мүмкін болды. XVI ғасырдан бастап сотта дауды қарау кезінде бітімгершілік рәсімдер тікелей сот талқылауынан бұрын болды және оның құрамдас бөлігі болды. Алайда, одан әрі бітімгершілік рәсімдер тікелей сот іс-әрекеттерімен бір мезгілде жүргізілді немесе оларды ауыстырды немесе шешім шығарылғаннан кейін қолданылды .

Татуластыру процедуралары институтының дамуындағы келесі кезең императрица Екатерина II есімімен байланысты. Оның билік ету кезеңі (1762 – 1796) «ағартылған абсолютизм» деп аталды. Оның саясаты абсолютті монархия принциптерін француз ағартушыларының кейбір идеяларымен, атап айтқанда заңдылық шеңберінде монархиялық билікті енгізумен біріктірді. Ұлы Екатеринаның мемлекеттік-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық реформалары қоғам өмірінің барлық салаларында заңдылық қағидатының қалыптасуы мен дамуына ықпал етті.

1775 жылғы губерниялық реформа татуласу институтының дамуында ерекше рөл атқарды. «Бүкілресейлік империяның губернаторлығын басқару мекемесінде» татуласу рәсімі алғаш рет егжей-тегжейлі бекітілді.

XXVI тарауында «Сот және оның лауазымы туралы» 400-бапта «Сот лауазымы туралы» рәсім жеткілікті түрде егжей-тегжейлі тұжырымдалған, тараптардың кезең-кезеңімен татуласуы анықталған .

Бұл тараудың авторы Глазго университетінде А. Смитпен бірге оқыған және ағылшын құқығын жақсы білетін атақты заңгер С.Е. Десницкий болды. Бұл заңдастырудың қайнар көзі болған ағылшын құқығы болды.

Бұл реформаның мәні Ресей империясының сот жүйесінде маңызды емес істер бойынша соттың, аралық соттың және тіпті прокуратураның функцияларын біріктіретін жаңа құдіретті органның пайда болуы болды. Олар өзара келісім бойынша оны талқылауға жүгінген адамдардың азаматтық дауларын, сондай-ақ ата-аналар мен балалар арасындағы даулы істерді «мүлік және міндеттемелер бойынша кез-келген талап-арыздар бойынша» қарастырды . Тараптар сотқа жүгінген кезде соңғысы шағымданушыларды татуластыруға міндетті болды: «...ар-ождан сотының лауазымы азаматтық істерде сол дауласушыларды татуластыру болып табылады, олар ар-ождан сотының талқылауына жүгінеді».

Әділет сотында қолданылған татуласу процедурасы төрт кезеңнен тұрды.

Бірінші кезең сот талапкер мен жауапкерден татуласуды талап етті. Олар келіспеген жағдайда сот татуласудың екінші кезеңіне өтті.

Екінші кезеңде тараптарды білдіретін делдалдар тартылды. Кез-келген адам делдал бола алады, егер ол осы қызметке тартылса, онда бас тартуға құқығы жоқ. Сотқа делдалдар тағайындалғаннан және жарияланғаннан кейін дау олардың қатысуымен қаралды.

Бұл кезеңде делдалдар тараптарды татуластырудың жолын тауып, оны сотқа беруі керек, ал сот өз кезегінде оны бекітуі керек еді. Сот бекітілгеннен кейін тараптар осы дау бойынша басқа сотқа жүгіну құқығынан айырылды. Егер делдалдар талап қоюшы мен жауапкерді татуластырудың жолын таба алмаса, онда татуласудың үшінші кезеңі ашылды, онда сот өзі дауласушы тараптарға татуласу идеясын тұжырымдап, ұсынды.

Соттың пікірі келесі ережелерге негізделуі керек еді: «екі жаққа да заңды, адал және тыныш өмір сыйлау; ашулану, расп-керіс пен жанжалды тоқтату; оның әрқайсысына тиесілі нәрсені жеткізу; даулы адамдарды татуластыру арқылы сот орындарын жеңілдету». Егер делдалдар татуласу шарттарымен келіспесе, төртінші кезеңде сот тараптарға тікелей татуласу жолдарын ұсынды.

Тараптардың келісімімен сот олардың татуласуын мөрмен бекітті, ал келіспеген жағдайда іс бойынша іс жүргізу тоқтатылды: «ар-ождан соты талапкер мен жауапкерге ар-ождан сотына дейін олардың расп-керісі болмағанын, бірақ заңдар бойынша қайда кететінін жариялайды». Осыдан кейін ғана тараптар дауды шешу үшін жалпы соттарға жүгіне алатын болды.

Осылайша, «Бүкілресейлік империя губерниясын басқаруға арналған мекемелер» 400-бабында бекітілген татуластыру рәсімі татуластыру рәсімдерінің келесі түрлерін қолдануды қамтыды:

- тараптардың келіссөздері (бірінші кезеңде);
- делдалдың қатысуы (екінші және үшінші кезеңдерде);

- соттың тараптарды татуластыруға қатысуы (үшінші және төртінші кезеңдер).

Аталған рәсім тараптардың келісімі, әділдік және заңдылық қағидаттарына негізделді. Оның негізгі мақсаты тараптарды татуластыру, сот ісін жүргізуді жеңілдету, кемелерді түсіру болды. Кеңес соттары 1864 жылғы сот реформасына дейін сақталды, бірақ кең таралмады, өйткені олар жергілікті жерде қабілетсіздікке тап болды.

1832 жылы 14 мамырда «Ресейде коммерциялық кемелер құру туралы жалпы ереже» коммерциялық кемелер жүйесінің пайда болуын белгіледі-қазіргі арбитраждық сот жүйесінің ізашары. Коммерциялық соттар құқықтық негізді сауда сотының Жарғысы түрінде алды. Сауда сот ісін жүргізудің негізгі қағидаттары татуласу сипаты және сотқа толық сенім орнатуға ұмтылу болды.

Сауда сот ісін жүргізу жарғысында көрсетілген қағидаттарды іске асыру үшін аралық соттың коммерциялық дауды қарау мүмкіндігін көздейтін нормалар, сондай-ақ татуластырушылардың қатысуымен коммерциялық сотта әлемдік талқылау рәсімін белгілейтін нормалар болды.

Жарғы аралық соттың екі түрін бекітті – міндетті және ерікті. Аралық сотқа міндетті түрде жүгіну серіктестік мүшелері арасында туындаған даулар кезінде орын алды. Барлық басқа жағдайларда аралық сотқа жүгіну тараптардың құқығы болды.

Егер іс сотқа күрделі, даулы және ұзақ мерзімді қарауды қажет ететін болса, бітімгерлердің істі коммерциялық сотпен қарауға қатысуы мүмкін болды. Татуластырушыларды коммерциялық дауды реттеуге тарту және қатысу рәсімі қызықты. Әлемдік соттар татуластырушылардың бір немесе екі санына қатысуымен өтті.

Жарғы оларды тартудың екі әдісін бекіте отыра, татуластырушыларды тараптардың өздері коммерциялық сот ортасынан сайлай алады немесе тараптар татуластырушыларды соттың өзіне таңдай алады. Татуластырушылар тараптарды тыңдауға, оларға істі шешуге болатын заңдар беруге, содан кейін істі бітімгершілік келісіммен қалай аяқтауға болатындығы туралы өз пікірлерін айтуға міндеттенді.

Егер тараптар ұсынылған шарттарға келіссе, онда бітімгершілік мәміле жасалды, оған шағымданушылар қол қойды, хаттамаға енгізілді, ал тараптарға хаттамадан үзінді көшірмелер берілді.

Осылайша, іс түпкілікті шешілді деп саналды. Егер татуласу болмаса, онда бұл істі коммерциялық сот әдеттегідей қарады.

Татуластыру рәсімдері институтының қалыптасуы мен дамуының екінші кезеңін қарастыра отырып (1775-1864), ресейлік заңнамада алғаш рет татуластыру рәсімдерін қолдану егжей-тегжейлі реттелгенін атап өткен жөн. Олар кішігірім азаматтық және қылмыстық істерді, сондай-ақ коммерциялық дауларды шешу үшін пайдаланылды.

Татуластыру рәсімдерін қолданудың дәйектілігі мен негіздері белгіленді. Оларды іске асыру әділдік, заңдылық және тараптардың ерікті келісімі қағидаттарына негізделді.

1864 жылғы сот реформасы татуласу институтының дамуындағы жаңа кезеңнің басталуын белгіледі. Бұл Ресей Империясының сот жүйесі үшін үлкен маңызға ие болды, өйткені ол сот ісін жүргізудің жариялылығы мен бәсекелестігі, судьялардың өзгермейтіндігі мен тәуелсіздігі принциптерін жариялады.

1864 жылы 20 қарашада Азаматтық сот ісін жүргізу туралы жарғыға қол қойылды. Оған III кітаптың IV бөлімі, бітімгершілік талқылауға арналған. Бөлімнің өзінде екі тарау болды – «Әлемдік мәмілелер туралы» және Аралық сот туралы».

Жарғы әлемдік мәмілелердің түрлерін, жасасу рәсімін, құқықтық салдарын егжей-тегжейлі бекітті. Осылайша, әлемдік мәмілелер үш түрде жасалуы мүмкін: нотариусқа немесе бейбітшілік судьясына куәландыруға ұсынылған жазбалар арқылы; тараптардың қолы қойылған әлемдік өтініш беру арқылы; іс жүргізу кезінде сот отырысында әлемдік хаттама жасау арқылы. Бітімгершілік келісімнің барлық үш түрінің заңды салдары бірдей болды-бейбітшілік тоқтатқан іс біржола аяқталды деп саналады және қайта басталмайды.

Жарғы тараптарды бейбітшілікке итермелеу бойынша бейбітшілік сотының іс-әрекеттерінің міндеттілігін белгіледі. Сол кездегі сот практикасы бұл міндетті орындамау іс жүргізу құқығының нормаларын айтарлықтай бұзу болып саналатынын және шешімнің күшін жоюға әкеп соқтырғанын көрсетті. 1879 жылдан кейін сот практикасы өзгертілді, Сенат істі бейбітшілікпен аяқтау туралы ұсыныс немесе ұсыныс шығарылған сот шешімінің дұрыстығына әсер етпеді деген қорытындыға келді. Бұл ретте судьяның тараптарды татуластыру міндетінің болуы тараптарды бітімгершілік келісім жасасуға мәжбүрлеуді білдірмейді.

Барлық азаматтық істер тараптардың татуласуымен аяқталмауы мүмкін. Азаматтық сот ісін жүргізу жарғысы әкімшілік және жария құқықтық қатынастардан туындайтын қазыналық басқармалардың және өзге де істердің қатысуымен дауларды шешу үшін татуласуға жол бермеді.

Жазатайым оқиғалар салдарынан зардап шеккендерге жұмысшылар мен қызметшілерді, сол сияқты олардың отбасы мүшелерін зауыт-зауыт, тау-кен және тау-кен-зауыт өнеркәсібі кәсіпорындарында сыйақы беру туралы істер сот ұсынған негіздерде ғана татуласумен аяқталуы мүмкін.

Бұл ретте, кеңестік кезеңде азаматтық іс жүргізу құқығы тараптардың татуласу институтын құқықтық реттеудің революцияға дейінгі дәстүрлерін едәуір жоғалтқанын айта кеткен жөн секілді.

Кеңес өкіметі жеке құқықтық қағидаттардың кез-келген көрінісінен сақ болды, оларды капиталистік жүйенің қалдықтары деп санады .

Одан бөтен, сот ісін жүргізуде диспозитивтілік принципінің рөлінің айтарлықтай төмендегенін атап өткен жөн. Азаматтық процесте бәсекелестік пен диспозитивтіліктің жекелеген көріністері орын алғанына қарамастан, процестің осы принциптерінің көрінісі барынша азайтылды.

Мәселен, РСФСР-дің Азаматтық іс жүргізу кодексі, 1923 жылы 7 шілдеде шақырылған ВЦИК-тің 2 сессиясында қабылданған, дауды бітімгершілік

келісіммен аяқтауға мүмкіндік берді, бірақ бұл процесс заңды түрде өте қарапайым түрде реттелді, бұл мәселеде судьялардың қалауына мүмкіндік берді. Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, бітімгершілік келісім кішігірім азаматтық істерді қарау үшін қолданылған.

1964 жылғы РСФСР азаматтық іс жүргізу кодексі тараптардың татуласу мәселелерін егжей-тегжейлі реттеді. Ол азаматтық процестің әртүрлі кезеңдерінде – істі сот талқылауына дайындау кезінде, тікелей сот талқылауында, сондай-ақ кассациялық сатыда және Шешімді орындау кезінде бітімгершілік келісім жасау мүмкіндігін белгіледі. Тараптардың келісім жасасуы және оны сот бекітуі арқылы бітімгершілік келісімді ресімдеу тәртібі реттелді. Соттың бітімгершілік келісімді бекіту критерийлері оның заңдылығы және басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау болды.

Алайда, революцияға дейінгі сот практикасынан айырмашылығы, судьялар тараптарды татуласуға көндіруге міндетті емес еді, олар тек тараптарға бұл құқықты түсіндіріп, оны жүзеге асырудың заңдылығын қатаң қадағалады.

XX ғасырдың 90-жылдарындағы мемлекеттік құрылымның өзгеруіне байланысты объективті себептер бітімгершілік рәсімдер институтының дамуындағы бесінші, соңғы кезеңге өтуге себеп болды. Ол сот процесінде бітімгершілік рәсімдердің рөлі мен маңыздылығын түсінудегі айтарлықтай өзгерістермен сипатталады.

Татуластыру рәсімдерін дамытудың қазіргі кезеңі олардың әртүрлілігімен, оларды ілгерілетудің саяси және құқықтық тәсілдерімен, құқықтық мәдениетке енуімен сипатталады.

Татуластыру рәсімдерін қолданудың заңнамалық бекітілуі 2002 жылы Ресей Федерациясының Азаматтық іс жүргізу кодексін (бұдан әрі – Ресей Федерациясының Азаматтық іс жүргізу кодексі) қолданысқа енгізумен байланысты. Мәселен, Ресей Федерациясының АІЖК-нің 39-бабында тараптардың істі бітімгершілік келісіммен аяқтауға диспозитивті құқығы бекітілген. Осы баптың 2-тармағында бітімгершілік келісімге қойылатын негізгі талаптар айқындалған: ол заңға қайшы келмеуге немесе басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбауға тиіс.

Сондай-ақ, тараптардың татуласуы істі сот талқылауына дайындау кезеңінің міндеттерінің бірі болып табылатындығын атап өткен жөн (Ресей Федерациясының Азаматтық іс жүргізу кодексінің 148-бабы).

Осы кезеңде судья тараптардың татуласу келісімін, оның ішінде Федералдық заңда белгіленген тәртіппен жүргізу нәтижелері бойынша, тараптар сот талқылауының кез келген сатысында жүргізуге құқылы медиация рәсімін жасасуы жөнінде шаралар қабылдайды және тараптарға дауды шешу үшін аралық сотқа жүгіну құқығын, сондай-ақ осындай әрекеттердің салдарын түсіндіреді (5-тармақ Ресей Федерациясының Азаматтық іс жүргізу кодексінің 150-бабы).

2002 жылғы Ресей Федерациясының төрелік іс жүргізу кодексінде (бұдан әрі-Ресей Федерациясының АӨК) бітімгершілік рәсімдері мен бітімгершілік келісімін жасауға арналған ережелер бар. Айта кету керек, Ресей

Федерациясының АӨК-нің 15-тарауы Ресей Федерациясының АІЖК-нен гөрі бітімгершілік келісімді жасау процедурасын және татуластыру процедураларын қолдану негіздерін егжей-тегжейлі реттейді.

2010 жылдың 27 шілдесінде «Делдалдың қатысуымен дауларды шешудің балама процедурасы (медиация процедурасы) туралы» Ресей Федерациясының №193–ФЗ Федералдық заңына қол қойылды. Заң 2011 жылдың 1 қаңтарында күшіне енді.

Ол Ресей Федерациясында делдал, тәуелсіз медиатор (медиация процедурасы) ретінде қатысатын дауларды шешудің балама процедурасын қолдануға, серіктестік іскерлік қатынастарды дамытуға және іскерлік айналым этикасын қалыптастыруға, әлеуметтік қатынастарды үйлестіруге құқықтық жағдайлар жасау мақсатында қабылданды (Федералдық заңның 1-бабы).

Заңда медиацияның анықтамасы, оның қолданылу аясы, медиация рәсімін өткізу тәртібі, медиация рәсімін және медиативтік келісімді жүргізу туралы келісім жасасу тәртібі берілген, сондай-ақ бірқатар басқа мәселелер шешілген.

Федералдық заңның қабылдануына байланысты Ресей Федерациясының төрелік іс жүргізу кодексіне, Ресей Федерациясының Азаматтық іс жүргізу кодексіне, «Ресей Федерациясындағы аралық соттар туралы» Федералдық заңға өзгерістер енгізілді.

Ресейдегі бітімгершілік процедуралар институтының қалыптасуы мен дамуына тарихи талдау келесі тұжырымдар жасауға негіз береді.

Біріншіден, татуласу рәсімдерін қолдану ежелгі славяндарда «егіздіктің» құқықтық әдет-ғұрпының болуының тарихи алғышарттарына байланысты. Заңнамалық тұрғыдан ол көптеген ежелгі құқық көздерінен көрініс тапты және кейіннен екі негізгі формада – бітімгершілік келісім мен медиацияда болды.

Екіншіден, 1917 жылға дейінгі Ресей заңнамасының тарихы татуласу институтының пайда болуы мен дамуын көрсетеді.

Оның ұйымдастырушылық мәселелері, рәсімдері мен қолдану негіздері бекітілді. Негізгі қағидаттар әзірленді, татуластыру рәсімдерінің әртүрлі түрлерін пайдалану егжей-тегжейлі регламенттелді, тараптарды татуластыру кезінде соттың міндеттері мен өкілеттіктері белгіленді.

Алайда, бұл жетістіктер кеңес дәуірінде қабылданбады және осы кезеңде бітімгершілік рәсімдерді қолдану шектеулі болды.

Осылайша, дауларды шешуде татуластыру рәсімдерін қолданудың жай-күйі мен перспективасы мемлекеттің саяси режимімен тікелей байланысты.

Авторитарлық және тоталитарлық режимдерде (I Петрдің билігі, Кеңес өкіметі дәуірі) татуластыру процедуралары институты талап етілмей қалды, өйткені тараптардың ерікті келісіміне негізделген жеке құқықтық принциптер биліктің барлық тармақтарын бір қолға шоғырландыру саясатына қайшы келді. Биліктің әр тармағының тәуелсіздігіне негізделген демократиялық режимде татуласу институты өзекті болып табылады, өйткені мемлекеттің өзі туындаған қақтығыстарды тараптардың өз бетінше шешуіне жағдай жасайды.

Соңғы кездері Ресейдің мемлекеттік-құқықтық шындықтарының тарихи және ұлттық дәстүрлерге, құқықтық және саяси мәдениетке негізделгені айқын болды.

Ежелгі дәуірден бастау алған және ұзақ даму жолынан өткен татуластыру процедуралары қазіргі құқықтық жүйеде сұранысқа ие бола бастады. Татуластыру процедуралары заңды тәжірибені байыту процесі ретінде қарастырылады. Оларда ескірген институттар мен нормалардан бас тартумен және өзгерген қоғамның қажеттіліктеріне жауап беретін жаңа құқықтық қатынастардың пайда болуымен құқықтың бір күйден екінші күйге ауысуы жүреді.

1.3 Даулы құқықтық қатынастар азаматтық процестегі балама/татуластыру рәсімдерін қолданудағы пән ретінде

Қазіргі қоғамда қақтығыстар адам өмірінде тұрақты орын алады. Мыңдаған жылдар бұрынғыдай адамдар жанжалдардан қорқады, олардан аулақ болуға тырысады, олармен күресудің әртүрлі тәсілдерін іздейді, бірақ барлық күш-жігерге қарамастан, олар неғұрлым ауыр және жойқын қақтығыстарды тудырады.

Тараптар өз күштерімен шешпеген әрбір дау сотқа ауыстырылады, бұл азаматтардың өтініштерімен соттардың шамадан тыс жүктелуіне әкеледі. Жыл сайын бірнеше миллион сот ісін жалпы юрисдикция соттары қарайды.

Әрине, сот жүйесі сот арқылы қорғауға конституциялық құқықты жүзеге асыруға арналған. Бірақ жыл сайын судьяларға артып келе жатқан жүктеме сот төрелігінің тиімді және сапалы жұмысына ықпал етпейді. Осыған байланысты азаматтардың құқықтарын қорғау үшін судьялар корпусына түсетін жүктеменің азаюына әкелетін, ал келешекте қоғамдағы жанжалдар деңгейін төмендетуі мүмкін қосымша тетіктер табу қажет.

Біздің ойымызша, татуластыру рәсімдері қосымша тетіктер ретінде әрекет ете алады. Егер тарихқа көз жүгіртсек, татуласу Қазақстанның құқықтық саласына жат емес екенін дәлелдейтін көптеген мысалдар келтіруге болады.

Мысалы, белгілі процесуалист ғалым Е.В. Васьковский азаматтық процесс оқулығында дауласушылардың дауларды шешудің үш әдісі бар деп жазды:

1) өзіне-өзі көмек көрсету, яғни қажет болған жағдайда дене күшін қолдана отырып, өз құқықтарын дербес жүзеге асыру;

2) мемлекеттік билікке жүгіну;

3) сондай-ақ тараптар өзара келісім бойынша өздеріне екеуі де сенетін бөгде адамды таңдап алуы және оның шешіміне бағынуға міндеттене отырып, олардың қайсысы дұрыс екенін шешуді сұрауы үшін аралық сотқа жүгіну жолымен жүзеге асырылады.

Қазіргі азаматтық сот ісін жүргізуде тараптардың татуласуының мәнін зерттеуге кіріспес бұрын, біз талап қоюдың маңызды категориясының құқықтық табиғатын, құқық туралы дауды қарастырған жөн деп санаймыз.

Өздеріңіз білетіндей, азаматтық процестегі сот қорғанысы адамға сотқа жүгіну құқығын беруде көрінеді. Сот ісін жүргізу – азаматтық іс жүргізудің практикалық қызметіндегі негізгі, кең таралған түрі.

Өзінің табиғаты бойынша ол даулы болып табылады, субъективтік құқықтар мен міндеттер туралы дауларды шешуге, талапкердің талаптарының заңдылығы мен негізділігін тексеруге арналған.

Талап қою нысаны әмбебап болып табылады және даулы сипаттағы азаматтық істердің басым көпшілігін қарау кезінде қолданылады.

Талап қою ісін жүргізу түрін сипаттау кезінде, шын мәнінде, осы іс жүргізудің негізін, яғни «фундаментін» құрайтын санатты (категорияны), атап айтқанда «құқық туралы дау» санатын (категориясын) елемуге болмайды.

Істі талап қою ісін жүргізу тәртібімен қарау құқық туралы дау болған кезде ғана мүмкін болады, дәл оның пайда болуы даулы жағдайды шешу үшін бір-бірімен құқықтық қатынастарға түскен тараптарды сотқа жүгінуге «итермелейді».

Айта кету керек, «құқық туралы дау» көптеген жылдар бойы процессуалист ғалымдардың назарын аударған күрделі материалдық-процесуалдық санат (категория) болып табылады.

Алайда, ондаған жылдар бойы құқық доктринасындағы ғылыми зерттеулер құқық туралы даудың мәні жайлы бірыңғай түсінік қалыптаспаған деуге болады, сонымен қатар ғалымдардың көзқарастарына қарама-қарсы көзқарастар бар, олар ұқсас белгілерді қамтуы да мүмкін, бірақ олар ешқашан біртұтас болмайтындай мағынада алшақтайды.

Отандық процессуалист ғалымдар құқық туралы даудың мәні мен мазмұнын көрсететін бірқатар тұжырымдамалар жасады. Олардың кейбірін қарастырып көрейік.

1. Құқық туралы дау тұжырымы құқыққа қарсылық ретінде.

Дау қарама-қайшылық, қарсы әрекет, кедергі, құқықты жүзеге асыруға кедергі ретінде, заңға кедергі жасау нәтижесінде белгісіздік, дау-дамай жағдайына түскен даулы құқықтық қатынас ретінде түсініледі.

2. Құқық туралы дау тұжырымдамасы екі дауласушы тараптың материалдық құқықтық қатынастардағы құқықтар мен міндеттер туралы ұстанымдары арасындағы қайшылық ретінде.

Ол тұтастай алғанда, құқықтық дауда міндетті адам сөзбе-сөз дауласпауы мүмкін, бірақ оның әрекетсіздігі немесе заңды міндеттерін тиісінше орындамауы құқықтық қатынастардың екінші тараптың құқықтарының бұзылуына және «оларға қарсы тұрудың...» нәтижесінде қайшылықтар тудыруы мүмкін.

3. Үшінші, құқық туралы дау тұжырымдамасы, немесе басқаша айтқанда жанжалды ұстаным (конфликтный подход) – құқықтық даудың мәнін анықтауында жатыр.

Осы тұжырымдамаға сәйкес құқықтық жанжал заңды фактілердің белгілі бір жиынтығымен құқықтық дау формасын алатын, құқықтық қатынастағы шиеленіскен қайшылықтың нақты субъективтік көрінісі ретінде қарастырылады.

Зерттеуші И.М. Зайцев, құқықтық дау – бұл реттеуші құқықтық қатынастардағы құқықтары мен міндеттеріне қатысты құқық субъектілері арасындағы қақтығыстың заңды нысаны ғана емес деп санайды. Соңғы кең таралған тұжырымдамаға сәйкес «дау – бұл келіспеушілік».

Құқық туралы дау екі ұстанымда өз көрінісін табады деп саналады:

- біріншіден, дауға қатысушылардың кем дегенде біреуінің олардың арасында белгілі бір құқықтық қатынастардың болуы туралы мақұлдауында;
- екіншіден, дауға қатысушыны басқа дауласушы субъектілерге оның, өтініш берушінің субъективтік құқығы бұзылғанын немесе дауланғанын мақұлдауында.

Егер біз осы тұжырымдамалардың барлығын талдайтын болсақ, онда олар мазмұны жағынан әр түрлі, бірақ барлық тұжырымдамалар құрылған элементтердің ұқсас белгілері бар деген қорытындыға келуге болады.

Құқық туралы даудың барлық тұжырымдамаларында қайшылықтар, келіспеушіліктер, қақтығыстар, қарсы әрекеттер бар. Барлық осы элементтер, біз оларды құқық туралы дау элементтері деп атасақ, оларды әлеуметтік жанжалға әбден тән екендігін байқай аламыз.

Сөйтіп, азаматтық процестегі «құқық туралы дау» санатын тар және кең аспектілерде түсінуге болады.

Тар мағынада, «құқық туралы дау» – бұл жоғарыда айтылған талап қою ісін жүргізудің өзегі болып табылады.

Кең мағынада, «құқық туралы дау» азаматтық процесте сот ісін жүргізу түрлеріне бөлуді алдын-ала анықтайтын өлшем ретінде табылады.

Әлеуметтік жанжал дегеніміз – жанжалдардың негізгі түрлерінің бірі, оның субъектілері ретінде, әлеуметтік қауымдастықтың элементтері қарастырылады:

- жеке тұлғалар, әлеуметтік топтар, мемлекеттер;
- қоғамдық қатынастардың әртүрлі салаларында және әртүрлі деңгейлерінде туындайтын жанжалдар.

Кең мағынада, әлеуметтік жанжал дегеніміз – белгілі бір қарама-қайшылықты мүдделер мен құндылықтар негізінде субъектілердің болуы ықтимал немесе нақты қақтығыстарымен байланысты әлеуметтік өзара қатынастарының тұрақты түрде болатын және толық жойылмайтын динамикалық түрі.

Әлеуметтік жанжал мен құқық туралы дауларда ортақ элементтердің болуы олардың ортақ табиғатын көрсетеді деп санаймыз. Бұл құқық туралы дау-дамайдың өзегі, құқықтық қақтығыстың мазмұны және ол өз кезегінде әлеуметтік жанжалдан туындайтындығына байланысты болып келетіндіктерін байқауға болады.

Конфликтолог ғалымдардың дұрыс көзқарасына сәйкес, құқықтық жанжал – бұл әлеуметтік жанжал, өйткені ондағы қайшылық тараптардың құқықтық қатынастарымен (олардың заңды маңызды әрекеттері мен күйлерімен) байланысты болып келеді, сондықтан да субъектілер не олардың мінез-

күлқының мотивациясы, не қақтығыс объектісі құқықтық сипаттамаларға ие, ал жанжал нәтижесінде түрлі құқықтық салдарға әкелетіндігі сөзсіз.

Сонымен, «әлеуметтік жанжал – құқықтық жанжал – құқық туралы дау» триадасы (үштігі) жалпы элементтермен біріктірілген. Бұл ортақтық даулы құқықтық қатынастардың тараптарына конфликтінің қандай түрге ие болғанына – әлеуметтік немесе құқық туралы дауға айналғанына қарамастан, дауды шешудің (реттеудің) барлық тәсілдерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Жанжал кезеңдерінің дамуы және оның бүкіл процесі қақтығыстардың өзара әрекеттесу динамикасын анықтайды.

Жанжалдың ықтимал кезеңдері (немесе сатылары):

- 1) жанжалға дейінгі кезең (жасырын кезең);
- 2) ашық қақтығыс кезеңі;
- 3) жанжалдың аяқталу кезеңі;
- 4) жанжалдан кейінгі кезең (қатынастарды қалыпқа келтіру кезеңі).

Бұл ретте, ұлттық азаматтық іс жүргізу заңнамасын реформалау аясында «құқық туралы дау» санатының мәнін зерттеу өзектіліктің «ауырлығын» төмендетіп қана қоймай, керісінше қызығушылықты арттыра түскенін көріп отырмыз.

Құқық туралы дау – бұл белгілі бір заңды фактілердің жиынтығы болған жағдайда, олар белгіленген тәртіппен туындаған жағдайда ғана құқықтық салдарға әкелетін күрделі құқықтық құрам, атап айтқанда:

- 1) адамның (қорғау субъектісінің) субъективтік құқықтарын басқа нақты адамның (құқық бұзушының) бұзуы немесе оған дау айтуы;
- 2) қорғау субъектісінің тәртіп бұзушыға белгілі бір мінез-құлық туралы талап қоюы;
- 3) құқық бұзушының қорғау субъектісінің талаптарын орындамауы.

Азаматтық құқық туралы дау-дамайды құрайтын заңды фактілердің әрқайсысын толығырақ қарастырайық.

1. Қорғау субъектісінің құқықтарын бұзушының бұзуы немесе даулауы

Азаматтық құқықтарды бұзу көп жағдайда құқығы бар тұлғаның субъективті құқығына қол сұғу немесе оған тиесілі құқықтарды жүзеге асыруда құқығы бар тұлғаға қарсы әрекет ретінде қарастырылады. Құқықтарды бұзу іс-әрекет жасау арқылы да (мысалы, шарттан тыс зиян келтіру, біреудің затын заңсыз иелену, шарттық міндеттемелерді бұзу және т.б.), сондай-ақ әрекетсіздік арқылы да (атап айтқанда, шарттық міндеттемелерді бұзу көп жағдайда міндеттерді орындамау) жүзеге асырылуы мүмкін.

Азаматтық құқықтарға дау айту азаматтық-құқықтық қатынастар тараптарының олардың құқықтары мен міндеттері туралы келіспеушіліктерінен көрінеді, бұл құқығы бар тұлғаға құқықты қалыпты жүзеге асыруда кедергі келтіреді. Атап айтқанда, мұндай келіспеушіліктер құқық объектісіне қатысты пайда болуы мүмкін (мысалы, бірнеше адам бір-бірінің құқықтарына дау айту арқылы туындыны пайдалану үшін айрықша құқықты талап етеді); шарттың нысанасына қатысты (мысалы, шарт тараптарының арасында шарт

тараптарының бірінің міндеттері көлеміне қатысты келіспеушіліктер туындайды) және т.б.

Алайда, азаматтық құқықтарды бұзу немесе оған қарсы тұрудың өзі құқық туралы дау туғызбайды. Құқық бұзушы өзінің субъективті құқықтарының немесе оған жүктелген міндеттердің көлеміне қатысты қателесуі мүмкін, осыған байланысты оның уәкілетті адамның азаматтық құқықтарын бұзуы (даулауы) оған айқын болмайды. Сонымен, құқығы бар тұлғаның жерге құқығын басқа адам оған берілген жерді бөлу құжаттамасындағы қателікке байланысты (мысалы, жер учаскесінің шекарасын учаске тұрғысынан ауыстыру) бұзуы мүмкін.

Өз кезегінде, құқығы бар тұлға өз құқықтарының кейбір бұзылуларына төтеп бере алады, мысалы, олардың болмауынан, кездейсоқтықтан, яғни субъективті себептерге байланысты немесе оның құқықтарын немесе құқық бұзушының жеке басын бұзу фактісінде қателесуі мүмкін (айталық, ұйым оның мүлкіне басқа заңды тұлға зиян келтірді деп ойлауы мүмкін, ал шын мәнінде, сол ұйымның қызметкерлері ғана зиян келтірген болып шығуы мүмкін).

Осыған байланысты жеке тұлғаның субъективті құқықтарының бұзылуын немесе дауласуын көрсететін кез-келген жағдайлар азаматтық құқық туралы дау-дамайдың болуы туралы айтуға әлі мүмкіндік бермейді – бұл тек субъективті азаматтық құқықтарды бұзу немесе дау-дамай фактілері болып табылады.

2. Қорғау субъектісінің бұзушыға белгілі бір мінез-құлық туралы талап қоюы

Мұндай әрекетті орындау құқығы бар тұлғаның (қорғау субъектісі) өзінің бұзылған субъективті азаматтық құқығын қорғауға ниетті екенін, бұзушылықты тоқтатуды, бұзылған құқықты қалпына келтіруді, зиянды өтеуді және т.б. талап ететінін көрсетеді.

Біріншіден, талап құқығы бар тұлғаның пікірі бойынша өзіне тиесілі субъективті құқықты бұзушы болып табылатын белгілі бір адамға жіберілуі керек. Егер субъективті заң бұзылса, бірақ оны бұзушы белгісіз болса, онда дау туындамайды. Құқық туралы дау кем дегенде екі дауласушы тараптың болуын талап етеді.

Екіншіден, тәртіп бұзушыға белгілі бір мінез-құлық туралы материалдық-құқықтық талап сыртқы жағынан көрсетілуі керек (мысалы, хат, жеделхат, телефон және т.б. қорғау субъектісі құқық бұзушыға – оның құқығына қарсы шыққан адамға) қажетті негіздемемен нақты материалдық-құқықтық талап қоюы керек. Егер құқығы бар адам тек талап қоюға ниет білдірсе немесе талап нақты емес, жалпы сипатқа ие болса (қорғау субъектісі оның құқықтарын бұзуды дереу тоқтату туралы жалпы талапты айтады), құқық туралы дау туындамайды. Құқық туралы дау міндетті түрде жеке нысанаға ие болуы керек.

Айтылғанның нәтижесінде субъективті құқықтарды бұзу (дау айту) фактілерінің жиынтығы және құқығы бар тұлғаның (қорғау субъектісінің) құқық бұзушыға материалдық-құқықтық талап қоюы азаматтық құқық туралы дау ретінде әлі қарастырыла алмайды.

3. Құқық бұзушының қорғау субъектісінің талаптарын орындамауы

Құқық туралы дауда құқық бұзушының позициясын белгілеу қажеттілігі даулы. Кейбір авторлар құқық бұзушының ұстанымы заң дауының пайда болуы үшін маңызды емес деп санайды. Сонымен бірге, бұл пікір қате болып көрінеді, өйткені бұл азаматтық-құқықтық қатынастардың тараптары арасындағы құқық туралы даудың шындығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін құқық бұзушының ұстанымын анықтау болып табылады.

Қорғау субъектісінің құқық бұзушыға белгілі бір мінез-құлық (материалдық-құқықтық талап) туралы талап қоюы оның заң бұзушылықты тоқтатуына, құқық бұзғанға дейін болған жағдайды қалпына келтіруге, шығындарды өтеуге және т.б. әкелуі мүмкін. егер қорғау субъектісінің (уәкілетті тұлғаның) материалдық-құқықтық талабын құқық бұзушы өз еркімен қанағаттандырса, онда азаматтық құқық туралы дау туындамайды.

Бұл ретте, егер қорғау субъектісінің материалдық-құқықтық талабына жауап ретінде құқық бұзушы өзінің құқыққа қарсы іс-әрекет (әрекетсіздік) жасау фактісін мойындаса және өзіне осы бұзушылықтың салдарын қисынды (нақты) мерзімде жою міндетін қабылдаса, бірақ бұл туралы тиісті түрде хабарланған қорғау субъектісі сотқа талап қою талабын мәлімдесе, бұл назарға алынуға тиіс осы мерзім аяқталғанға дейін, бұл жағдайда қорғау субъектісінің мінез-құлқы құқықты теріс пайдалану белгілеріне ие болады.

Әрине, егер құқық бұзушы бұзушылық жасау фактісін мойындап, осы бұзушылықтың салдарын жою міндетін өз мойнына алса, қорғау субъектісі қандай да бір құқықты теріс пайдалану туралы сөз бола алмайды.

Құқық туралы дауды туындаған деп тану үшін құқық бұзушының мінез-құлқы қорғау субъектісінің талабын орындамау фактісін нақты көрсетуі қажет. Мысалы, құқық бұзушы қорғау субъектісінің материалдық-құқықтық талабының негізділігімен тікелей келіспеуі немесе оған қатысты өз ұстанымын белгіленген мерзімде белгілемеуі мүмкін (екінші жағдайда, құқық бұзушының үнсіздігі қорғау субъектісінің талабымен келіспеуге теңестіріледі).

Құқық бұзушының мұндай мінез-құлқы, қорғау субъектісінің құқық бұзушыға қойылатын материалдық-құқықтық талабы тиісті түрде орындалмайтындығын көрсетеді және тараптар арасында азаматтық құқық туралы даудың болуы туралы айтуға мүмкіндік береді.

Демек, азаматтық құқық туралы дау-дамайдың заңды категориясының қасиеті қорғау субъектісінің белгілі бір мінез-құлқы туралы құқық бұзушыға деген талабының орындалмауы айқын көрінген сәттен бастап алынады. Осы уақытқа дейін барлық алдыңғы жағдайлар тек нақты мәнге ие. Осылайша, ұсынылған ұстаным, мүмкін, жұмыстың авторы барлық жағдайларда дауларды шешудің міндетті талап қою тәртібін енгізуді қажет деп санайды. Алайда, олай емес.

Наразылық білдіру тәртібі (претензионный порядок) тараптардың арнайы келісімімен белгіленеді немесе іскерлік айналым ғұрпынан туындайды және кейбір жағдайларда ғана заңнамада тікелей көзделеді.

Наразылық көрсету тәртібін белгілеу қорғау субъектісінің құқық бұзушыға материалдық-құқықтық талаппен міндетті түрде жүгінуін көздейді және осындай

талап қойылғаннан кейін ғана қорғау субъектісі сотқа талап қоюмен жүгіну құқығына ие болады, яғни сот қорғауын пайдалану мүмкіндігі көрсетілген сотқа дейінгі (наразылық білдіру қою) тәртіптің сақталуына тәуелді болады.

Наразылық білдіру тәртібі мен құқық туралы дауды қалыптастыру тәртібі өте ұқсас болғанымен, оларды анықтау мүмкін емес. Наразылық білдіру тәртібі, құқық туралы дауды қалыптастыру тәртібімен құрылымдық жағынан сәйкес келеді, кейбір жағдайларда сот қорғауына жүгінудің міндетті шарты болып табылады. Бұл тәртіпті сақтамау соттың арызды қайтаруына әкеп соғатынын естен шығармауымыз тиіс.

Сонымен бірге, жоғарыда айтылғандай, құқықтарды бұзу немесе дауласу фактісінің жиынтығынан, қорғау субъектісінің құқық бұзушыға белгілі бір мінез-құлық туралы талап қою фактісінен және құқық бұзушының қорғау субъектісінің талаптарын орындамау фактісінен тұратын азаматтық құқық туралы дауды қалыптастыру соттан тыс тәртіппен ғана емес орын алуы мүмкін.

Керісінше, құқық туралы дау дауды шешудің сот тәртібі жиі қолданылатындығын ескере отырып, басқа жолмен де құрылуы мүмкін. Ал, ол басқа жол – альтернативтік/балама тәсілдер болуы мүмкін.

Сонымен, азаматтық құқықтар бұзылғаннан (дау-дамайдан) кейін қорғау субъектісі сотқа талап арыз түрінде құқық бұзушыға материалдық-құқықтық талап қояды. Құқық бұзушы аталған материалдық-құқықтық талапты орындамайды, бұл теріс пікір (мәні бойынша қарсылықтары бар пікір немесе теріске шығару) берілуімен немесе қорғау субъектісіне қойылған талаптар туралы оны тиісінше хабардар еткен кезде құқық бұзушы тарапынан пікірдің болмауымен расталады.

Осылайша, қорғау субъектісінің сотқа жүгіну кезеңінде құқық туралы дау іс жүзінде жоқ болуы мүмкін, бірақ сот отырысы кезінде (құқық бұзушы жауапкерге тиісті түрде хабарланғаннан кейін) ол пайда болады.

Бұл тұрғыда құқық туралы дауды қалыптастырудың соттан тыс тәртібі сот тәртібінен өз артықшылықтарына ие екенін атап өткен жөн. Дауласушы тараптардың субъективтік құқықтарды бұзғаннан (таласқаннан) кейін көрсетілген іс-әрекеттерді жасауы туындаған жанжалды жағдайды құқық туралы дауды қалыптастыру сатысында да реттеу үшін жақсы жағдай жасайды.

Тараптар барлық даулы мәселелерді (татуласу рәсімі) келісе отырып, пайда болған құқық дауын жоя алады және құқық туралы дау туындамайды. Егер тараптар дауды қалыптастыру кезеңінде консенсусқа келе алмаған жағдайда, олар татуласу рәсімі (келісу рәсімі) арқылы құқық туралы туындаған дауды реттеу мүмкіндігінен айырылмайды. Бұл оларға іскерлік байланыстар мен ұзақ мерзімді экономикалық байланыстарды сақтап қана қоймай, іс жүзінде ұзақ, қымбат және ауыр болып табылатын сот процестерінен аулақ болу арқылы уақыт пен ақшаны үнемдеуге мүмкіндік береді.

Егер тараптар өз беттерімен немесе делдалдардың (медиатор, сот медиаторы, нотариус, адвокат) көмегімен жанжалды жағдайды реттей алмаса (немесе қаламаса), құқық туралы дау соттың (мемлекеттік соттың немесе аралық

соттың) қарауына және шешуіне берілуі мүмкін, оның міндеті бұзылған және даулы субъективті құқықтарды қорғау болып табылады.

Қорыта келе, құқық туралы дауды азаматтық құқық субъектілері арасындағы азаматтық құқықтық қатынастың бір тарапының субъективті құқығының бұзылуы немесе дауласуы фактісі бойынша пайда болған және осы тараптардың өздерімен немесе соттың көмегімен реттелуді талап ететін формальді түрде танылған келіспеушілік деп тануға болады.

1.4 Азаматтық-құқықтық дауларды реттеу нысаны ретінде татуластыру рәсімдері ұғымы

Татуласу категориясы философия, әлеуметтану, психология және басқа да әлеуметтік ғылымдардағы негіздердің бірі болып табылады. Татуласу теориясы мен практикасы заңға да жақын. Адамдардың, олардың бірлестіктері мен мемлекеттерінің қызметінде өзара келісімге қол жеткізуге ұмтылу құқықтық реттеудің басты мақсаты болып табылады.

Татуласу қоғамдағы бейбіт қатар өмір сүруге ғана емес, сонымен бірге әртүрлі, жиі қарама-қайшы, әлеуметтік мүдделерді теңестіруге көмектеседі, сонымен қатар барлық құқықтық байланыстарды нығайтады.

«Татуласу» ұғымының этимологиясы «бейбітшілік» сөзінен бастау алады. «Бейбітшілік» қарама-қарсы көзқарастардың, ұстанымдардың дәйектілігін орнатуды білдіреді; біреуге немесе бір нәрсеге төзімді көзқарасқа қол жеткізу; жанжал, араздық күйін тоқтату, бейбіт қарым-қатынасты қалпына келтіру.

Татуласу дегеніміз – дау-дамайға дейін болған бұрынғы бейбіт қатынастарды қалпына келтіру. Тиісінше, әлеуметтік категория ретінде татуласудың мәні әртүрлі қарама-қайшы көзқарастардың, ұстанымдардың келісіміне қол жеткізу немесе қалпына келтіру, даулы жағдайларды бейбіт жолмен шешу болып табылады.

Философия тұрғысынан даулы жағдайдан шығу процесінде ерік-жігерді үйлестіру татуласудың мақсаты деп танылады.

Идеяларды, адамдарды немесе халықтарды татуластыруға, әртүрлі қақтығыстарды өркениетті шешуге қатысты жеке аспектілер әр түрлі уақыттағы философтардың еңбектерінде қандай да бір түрде әсер етті.

Татуласу идеялары Ж.Ж. Руссо, И. Кант, Г. Гегель, Г. Спенсер, М. Вебер сияқты философтардың еңбектерінде пайда болды.

Сонымен, Г. Гегельдің пікірінше, тараптар «Ар-ождан сотына» жүгінуі керек, ол «Осы жеке жағдай бойынша өзі шығарған шешімде сот ісін жүргізудің формальдылығын және әсіресе заң талаптарын қанағаттандыратын объективті дәлелдерді ұстанбайды, бірақ жеке жағдайда болатын мүдделерге негізделген...».

Белгілі орыс философы В.С. Соловьев татуласуды жаһандық ауқымда – мәдени және адамгершілік дамудың қажетті кезеңі ретінде қарастырады. Жоғарыда келтірілген көзқарастарға сүйене отырып, татуласудың кең және тар ұғымын бөліп көрсету керек.

Кең мағынада татуласу дегеніміз-қоғамда бар әртүрлі идеялардың, тұжырымдамалардың, ілімдердің, мәдениеттердің органикалық қатар өмір сүруі және өзара әрекеттесуі. Осы мағынада татуласу олардың бейбіт өмір сүруінің құралы ретінде қолданылады.

Тар мағынада татуласу – бұл тараптар арасындағы қақтығысты өзара жеңілдіктер мен келісімдер арқылы шешу.

Заңды тұрғыдан алғанда, татуласуды құқықтың әртүрлі салаларының (азаматтық, азаматтық іс жүргізу, төрелік іс жүргізу құқығы) нормаларын қамтитын құқықтық институт ретінде қарастыруға болады.

Бұл нормалар қолданыстағы заңнамада көзделген әртүрлі татуластыру рәсімдерін (келіссөздер, делдалдық, бітімгершілік келісім жасасу, медиация рәсімі) қолдануды реттейді.

Демек, татуласу – бұл психологиялық және құқықтық элементтерді қамтитын қоғамдық қатынастарға әсер ету тәсілі болып табылатын кешенді институт деп білеміз.

Татуласуға жүгінудің негізі тараптар арасындағы заңды қақтығыстың болуы болып табылады. Зерттеушілердің пікірінше (Ю.А. Тихомирова, Т.В. Чернышова), заңды қақтығыстың келесі белгілері бар:

- 1) соқтығысуды шешудің заңды (заңды) рәсімі;
- 2) заңды дауда дәлелдемелерді пайдалану;
- 3) соқтығысуға рұқсат беруге уәкілетті органның болуы;
- 4) қол жеткізілген келісімге, тараптардың татуласуына байланысты да, тиісті органның императивті нұсқамаларына байланысты да осы дау бойынша шешімнің міндетті күшін тану;
- 5) өтемақы, яғни санкциялар қолдану және субъектілердің бұрынғы заңды жағдайын қалпына келтіру.

Ғалымдар қақтығыстың объектісі мен тақырыбын ажыратады. Даудың (жанжалдың) объектісі – тараптардың қызығушылығын тудыратын нәрсе, ал тақырып-қақтығыстың негізінде жатқан қайшылық.

Осылайша, құқықтық қақтығыс-бұл өзара әрекеттесетін құқық субъектілері арасындағы заңды салдары бар дауды қамтитын кең ұғым.

Құқық туралы дау (құқықтық дау) – бұл тараптардың бір тараптың екінші тараптың азаматтық қатынастардың субъективті құқықтарын бұзу немесе даулау фактісі бойынша туындаған және тараптардың өздері шешуді немесе оны соттың шешуін талап ететін тараптар арасындағы ресми түрде танылған келіспеушілік.

Факт бойынша дау – тараптардың қандай да бір мән-жайдың (фактінің) болуы не оны бағалау туралы қорытындылардағы келіспеушілігі деп танымыз.

Егер бұл туындаған дау құқықтық дау (құқық туралы дау) болса, онда оны жоюдың бірнеше жолы бар:

- 1) мемлекеттік сот органында – жалпы юрисдикция сотында немесе төрелік сотта құқықтық дауды шешу;
- 2) төрелікте (аралық сотта) құқықтық дауды шешу;
- 3) тараптардың татуласуы.

Татуластыру рәсімін пайдалану кезінде дау шешілмейді, бірақ реттеледі. М.А. Рожкова, Н.Г. Елисеев және О. Ю. Скворцовтың пікірінше, дауды шешу – бұл дау тараптары үшін міндетті шешім шығаруға өкілеттігі бар адамның (мемлекеттік соттың судьясы немесе аралық судья) билік әрекеті.

Дауды реттеу – дау тараптарының екі дауласушы тарапты да қанағаттандыратын өзара тиімді келісімге қол жеткізуі. Бұл тең құқылы тұлғалардың – дауға қатысушылардың өздері қызметінің нәтижесі, сондай – ақ дауды реттеуге Тараптардың өздері келіссөздер арқылы да, басқа да татуластырушы тұлғалардың (делдалдар, медиаторлар) көмегімен де қол жеткізуге болатындығы маңызды болып табылады.

Татуластыру процедурасы ұғымы әлі анықталмағанына қарамастан, зерттеушілердің көпшілігі бұл дауды дауласушы тараптардың өздері шешудің тәсілі екендігімен келіседі. Мұндай рәсімнің мақсаты тараптар арасындағы қайшылықтарды жою, тараптардың ұстанымдарын жақындастыру және қалыптасқан жағдайдан өзара қолайлы шығуға қол жеткізу, дауласушы тараптар арасындағы сындарлы қатынастарды сақтау немесе қалпына келтіру болып табылады.

Дәл осы мақсат мемлекеттік немесе аралық сотта дауды шешу рәсімінен ерекшеленеді, ол оң және оң жақтарын анықтауға және дауласушы тараптар үшін міндетті және құқық нормаларына негізделген шешім шығаруға бағытталған.

Осының негізінде татуластыру рәсімдерінің белгілерін бөліп көрсету керек:

- 1) дауласушы тараптардың өздері жүзеге асырады;
- 2) тараптардың өздері келіссөздерге негізделген; келіссөздерге үшінші тұлғалар – татуластырушылар, делдалдар, медиаторлар тартылуы мүмкін. Олардың қызметі дауды реттеуге жәрдемдесуге бағытталған;
- 3) тараптардың өздері дауды реттеуге бағытталған;
- 4) сот рәсімдеріне қатысты баламалы болып табылады, сот жүйесімен қатар, сондай-ақ оның ішінде сот процесіне балама ретінде жүзеге асырылады;
- 5) диспозитивтілік қағидатының көрінісі болып табылады, соның арқасында тараптар дауды қарау нұсқаларын өздері тандай алады және не шешім шығарумен аяқталатын толыққанды сот процесін не баламалы, оңайлатылған рәсімдерді пайдалана алады;
- б) тараптар өз еркімен жүзеге асырады.

Осылайша, татуластыру рәсімдерінің мәні тараптардың туындаған құқықтық жанжалды шешудің ең орынды нұсқасын (өз бетінше, соттың басшылығымен немесе делдалдың көмегімен) бірлесіп іздеуі болып табылады, нәтижесінде олардың құқықты қорғаудың сот нысанына жүгінуден бас тартуы немесе басталған процесті жалғастырудан бас тартуы болады.

Татуласу рәсімін бірнеше негізгі кезеңдерге бөлуге болады:

- 1) мүдделер қақтығысының болуын түсіну;
- 2) жанжалға қатысушылар шеңберін айқындау;
- 3) даулы жағдайды шешу құралдарын тандау;

4) тараптар үшін жанжалды шешудің неғұрлым қолайлы нұсқасын табу және тиісті келісім жасасу;

5) жанжалдың жай-күйін тоқтату .

Бұл жұмыстың, яғни оқу-әдістемелік құралдың міндеттерінің бірі азаматтық-құқықтық дауларды реттеу тәсілі ретінде татуластыру рәсімдері ұғымын қарастыру болғандықтан, татуластыру рәсімдерінің тұжырымдамасы мен орнын көрсетілген мағынада анықтау керек.

Азаматтық-құқықтық даулар – бұл азаматтық құқық субъектілері арасындағы келіспеушіліктер, олар құқықтық қатынастардың кең спектрінен туындайды:

- азаматтық;
- қаржылық;
- жер;
- еңбек;
- тұрғын үй;
- отбасылық және т. б.

Азаматтық-құқықтық дауларды шешудің үш әдісі бар-мемлекеттік сот органына жүгіну, дауды аралық сотта қарау және тараптарды татуластыру. Алғашқы екі әдіс-дауды шешу, оның ішінде оң және оң жақтарын анықтау, олардың ұстанымдарын бағалау және тараптар үшін міндетті шешімді әзірлеу.

Азаматтық-құқықтық дауларды реттеу нысандарының бірі ретінде татуластыру рәсімдері дауды тараптардың өздері, дау бойынша шешімі тараптар үшін міндетті болатын органның немесе адамның қатысуынсыз жоюға бағытталған. Олар сот процесінің шеңберінде де қолданылуы мүмкін (бітімгершілік келісімді әзірлеу және оны сот процесінде бекіту), сондай-ақ оған балама болуы мүмкін (келіссөздер, талап қою тәртібі, медиация).

Азаматтық-құқықтық дауларды қоғамдық өмірде реттеу тәсілі ретінде татуластыру рәсімдерінің маңызы зор және алуан түрлі. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, татуластыру процедураларын қолдану әлеуметтік тепе-теңдікті қалпына келтіруге және сақтауға көмектеседі, әлеуметтік қайшылықтарды тегістейді.

Татуластыру рәсімдерінің экономика үшін де маңызы зор. Олар серіктестік байланыстарды нығайтуға ықпал етеді, ұзақ және қымбат сот ісін болдырмауға мүмкіндік береді, іскери ақпараттың құпиялылығын сақтайды. Ақырында, татуластыру рәсімдерінің құқықтық маңыздылығы азаматтардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін жетілдіруде, сондай-ақ соттарға жүктемені азайтуда көрінеді.

1.5 Татуластыру рәсімдерінің жіктелу критерийлері мен түрлері

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстан Республикасының Азаматтық процесік заңнамасында азаматтық-құқықтық дауларды шешу үшін қолданылатын татуластыру рәсімдерінің бірнеше түрі қарастырылған. Оларға талап қою тәртібі, партисипативтік рәсім, медиация (келіссөздер, делдалдық) және бітімгершілік келісімі жатады. Әрқайсысының қолдану ерекшеліктерін

анықтау үшін көрсетілген процедураларды әртүрлі негіздер бойынша жіктеу орынды болып көрінеді.

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы Азаматтық процестік кодексінің 17-тарауындағы 174-бабына сәйкес сот (судья) тараптарға татуласу рәсіміне қатысуы үшін шақыру жібере отырып, тараптардың татуласуына шаралар қабылдайды, оларға дауды процестің барлық сатысында реттеуде жәрдемдеседі. Шақыруда тараптар татуласу рәсімі (бітімгершілік келісім, медиация, партисипативтік рәсім) шеңберінде дауды (жанжалды) шешу құқығын түсіндіре отырып, сотқа талап қоюдың келіп түскені, татуласудың артықшылықтары туралы, сондай-ақ осы Кодекстің 73-бабының бірінші және екінші бөліктеріне сәйкес дәлелдемелерді өзара ашу және ұсыну құқығы туралы хабардар етіледі. Қамтамасыз ету шараларын қабылдау кезінде шақыру тиісті ұйғарым шығарылғаннан кейін жіберіледі.

Одан бөтен, тараптар татуласу келісімін, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді немесе дауды партисипативтік рәсімдер тәртібімен реттеу туралы келісімді жасап не осы Кодексте белгіленген тәртіппен өзге де тәсілдерді пайдалана отырып, дауды өзара талаптардың толық көлемінде не бір бөлігінде реттей алады.

Татуласу рәсімдерін қолдана отырып дауды реттеу туралы өтінішхат, егер ҚР АПК-да немесе заңда өзгеше көзделмесе, талап қою ісін жүргізудің кез келген ісі бойынша мәлімделуі мүмкін.

Бұл ретте, дауды (жанжалды) ықтимал реттеу кезеңіне байланысты татуластыру процедураларын бес топқа бөлуге болады:

- 1) сотқа дейінгі;
- 2) соттан тыс;
- 3) сот;
- 4) соттан кейінгі;
- 5) атқарушылық іс жүргізуде қолданылатын татуластыру рәсімдері .

Сотқа дейінгі татуластыру рәсімдерін тараптар бұзылған немесе даулы құқықтар мен бостандықтарды қорғау үшін мемлекеттік сотқа жүгінгенге дейін қолданады. Сотқа дейінгі татуластыру рәсімдеріне, мысалы, дауды шешудің талап қою тәртібі жатады. Мысалы, тасымалдаушыға талап қою кезінде талап қою тәртібін сақтау міндетті болып табылады.

Соттан тыс татуластыру рәсімдері сотқа жүгінгеннен кейін, бірақ дауды сот шешімінсіз бейбіт жолмен реттеу мақсатында қолданылады.

Олар сот тарапынан белгілі бір іс жүргізу әрекеттерін – сот отырысында үзіліс жариялауды, іс бойынша іс жүргізуді кейінге қалдыруды, тоқтата тұруды талап етеді. Оларды қолдану нәтижелері бойынша бітімгершілік келісім жасалуы мүмкін, бұл іс бойынша іс жүргізуді тоқтатуға әкеп соғады.

Сот бітімгершілік рәсімдері сот шешімі шыққанға дейін сотқа жүгінгеннен кейін де қолданылады. Тараптарға дауды шешуге көмектесуді сот көрсетеді, сондықтан бұл процедуралар тобы қатаң рәсімделуімен ерекшеленеді, өйткені сот іс жүргізу заңнамасымен реттеледі.

Соттан кейінгі татуластыру рәсімдері атқарушылық іс қозғалғанға дейін қолданылады. Татуластыру рәсімдерінің аталған тобын бөлу тараптардың сот приставы атқарушылық іс жүргізуді қозғаған сәтке дейін сот шешімін орындау тәртібі туралы келісім жасасу мүмкіндігімен байланысты.

Соңғы топтың бітімгершілік рәсімдері атқарушылық іс қозғалғаннан кейін қолданылуы мүмкін.

Атқарушылық іс жүргізудегі татуластыру рәсімдерінің көмегімен тараптар шығарылған сот актісін орындау тәртібі мен мерзімдерін келісе алады, бұл сот актісі пайдасына шығарылмаған тарап үшін оң мәнге ие болады.

Кез-келген бітімгершілік рәсім тараптардың келіссөздеріне негізделгендіктен (әр түрлі вариацияларда), бітімгершілік келісімді жасау арқылы туындаған дауды тараптар дербес шеше алады. Алайда, тараптар арасындағы қайшылықтардың соншалықты ауыр болғаны соншалық, оларды жеңуге көмектесетін үшінші тараптың араласуы қажет.

Демек, барлық татуластыру процедураларын үшінші тұлғаның татуласу рәсіміне тартылуына қарай жіктеуге болады. Бірінші топқа үшінші тұлғаны тартпай жүзеге асырылуы мүмкін рәсімдер жатады, мысалы, талап қою тәртібі, келіссөздер. Екінші топқа үшінші тұлғаны – татуластырушыны, делдалды тарту рәсімдері жатады. Оған медиация рәсімі және бітімгершілік келісім жасасу рәсімі жатады.

Соңғы жіктеуді жалғастыра отырып, татуласу рәсімдерін татуластыруды жүзеге асыратын субъектіге қарай да жіктеуге болады. Сонымен, татуласу жүзеге асырылуы мүмкін:

- 1) тараптардың өздері (келіссөздер, наразылық тәртібі);
- 2) сот;
- 3) делдал (медиатор).

Аталған рәсімдерінің әрқайсысын қысқаша сипатталуына назар аударып көрейік.

Талап қою тәртібі дауды бейбіт жолмен шешудің дәстүрлі рәсімі болып табылады. Оны қолдану материалдық құқық нормаларында қарастырылған, мысалы, сатып алу – сату, тасымалдау, мердігерлік және басқа да шарттардың жекелеген түрлері бойынша талап қою кезінде.:

1) міндетті жазбаша нысан – шағым беру арқылы дауды реттеу құжаттармен алмасу жолымен жүзеге асырылады (шағымның өзі және оған жауап);

2) заңда немесе шартта көзделген жағдайларда ерікті түрде ғана емес, міндетті түрде де жүзеге асырылуы мүмкін;

3) тараптар сотқа жүгінгенге дейін қолданады; шартта немесе заңда көзделген жағдайларда оны сақтамаудың процедуралық салдары бар – талапты қайтару, өтінішті қараусыз қалдыру;

4) осы дау бойынша кейіннен сотқа жүгінген кезде құпиялылық қағидаты сақталмайды, өйткені оған шағым мен жауап сот дәлелдемелері болып табылады.

Азаматтық-құқықтық дауларды шешудің ең кең тараған тәсілі-келіссөздер. Олар жан-жақты, өйткені оларды тараптар қақтығыстың кез-келген кезеңінде

қолдана алады және үшінші тарапты тартуды қажет етпейді. Келіссөздер барысында тараптар жанжал жағдайына қатысты ақпарат алмасады, өз ұстанымдарын тұжырымдайды, пікір алмасады, өздерінің дұрыстығына дәлелдер келтіреді, Бір-бірінің ұстанымдарымен танысуға мүмкіндік алады, бұл дауды реттеу бойынша одан әрі іс-қимылдарды айқындау кезінде маңызды болып табылады.

Татуласуды судья да жүзеге асыра алады. Мәселен, сот тараптардың бітімгершілік келісім жасасуы бойынша, оның ішінде медиация процедурасының нәтижелері бойынша шаралар қабылдайды, тараптарға дауды шешу үшін аралық сотқа жүгіну құқығын және осындай әрекеттердің салдарын түсіндіреді. Судья бітімгершілік рәсімдердің мәнін ашып, оларды қолданудың салдарын түсіндіруі керек. Тараптар келісімге қол жеткізген жағдайда, ол бітімгершілік келісімді бекітеді.

Қазіргі уақытта судьялардың татуласу рәсімдерінің мәні мен құқықтық салдарын түсіндіруі көп жағдайда тараптар үшін тек ақпараттық сипатқа ие, дегенмен қоғамда татуласу идеясын насихаттау мен дамытудың тиімді құралы болып табылады.

Бітімгершілік келісім – бұл соттың қатысуымен жүзеге асырылатын бітімгершілік рәсім. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің нормаларын талдауға сүйене отырып, оның негізгі кезеңдерін ажыратуға болады:

- 1) соттың тараптардың бітімгершілік келісім жасасу құқығын түсіндіруі;
- 2) тараптардың бітімгершілік келісім рәсіміне жүгінуі;
- 3) соттың бітімгершілік келісімді тексеруі және бекітуі;
- 4) бітімгершілік келісімді орындау.

Бітімгершілік келісімнің субъектілері: тараптар (талап қоюшы, жауапкер), өз бетінше дербес талаптарын мәлімдейтін үшінші тұлғалар, сот болып табылады. Бітімгершілік келісім кез-келген азаматтық іс бойынша жасалуы мүмкін, бірақ тәжірибе көрсеткендей, бітімгершілік келісімдер көбінесе азаматтық-құқықтық қатынастардан туындайтын істер бойынша жасалады.

Сондай-ақ, судьялар, әдетте, жылжымайтын мүлікке қатысты даулар, мәмілелерді жарамсыз деп тану туралы даулар бойынша бітімгершілік келісімдер жасалмайтынын атап өтеді.

2011 жылдан бастап «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының № 401-IV Заңына сәйкес медиаторға жүгіну арқылы жауларды (жанжалдарды) реттеу тәртібі реттелетін болды.

Осы заңға сәйкес медиация рәсімі – тараптардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізу мақсатында олардың ерікті келісімі негізінде медиатордың көмегімен дауларды шешу тәсілі. Осылайша, бұл рәсімнің мәні дауды шешу үшін үшінші тұлғаны – медиаторды немесе делдалды тарту болып табылады.

Татуластыру рәсімдерінің әртүрлі түрлері істің санатына, іс жүргізу сатысына, тараптардың іс жүргізу жағдайына және басқа да негіздерге байланысты пайдаланылуы мүмкін. Қалай болғанда да, дауды бітімгершілік

рәсім арқылы реттеу туралы мәселені шешу тараптарға тиесілі және тек ерікті түрде жүзеге асырылады.

Татуластыру рәсімдерін әртүрлі негіздер бойынша жіктеу белгілі бір процедураның мәнін және оны дауды шешудің әртүрлі кезеңдерінде қолдану мүмкіндігін түсінуге мүмкіндік береді.

Осылайша, Қазақстан мемлекетінің дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі татуластыру рәсімдері институтын зерттеу тарихы оларды Қазақ хандығы кезінде билер институтынан бастап қазіргі құқықтық жүйесінде қолданудың тарихи алғышарттары бар екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, ежелгі ресейлік тарихта пайда болған «бауырластық» әдет-ғұрпы көптеген құқық көздерінде заңмен бекітілген. Кейіннен татуласу рәсімі соттардың тәжірибесінде, содан кейін азаматтық сот ісін жүргізу жарғысында реформаланып нақты реттелгенін байқай аламыз.

Кеңес кезеңінде татуласу рәсімдері әрең қолданылғанына қарамастан, бұл оларды Қазақ хандығы тұсында және Ресейде қолдану тәжірибесінің тарихи негізінің жоқтығын білдірмейді. Оларды пайдалану тәжірибесі мемлекеттің саяси режимінің ерекшеліктеріне байланысты – тоталитарлық және авторитарлық режимде олар дамымайды және іс жүзінде жұмыс істемейді, демократиялық режимде, керісінше, оларды жүзеге асыру және жетілдіру үшін жағдайлар бар екендігіне әбден көзімізді жеткізе аламыз.

Татуластыру рәсімдерінің теориялық негіздерін (ұғымдар, ерекшеліктер, жіктеулер) анықтау оларды кейіннен қолдану үшін өте маңызды, өйткені бұл оларды іс жүзінде жүзеге асыру мәселелерін және оларды шешу жолдарын тұжырымдауға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

2. Қазақстан Республикасының азаматтық процесінде татуластыру рәсімдерінің жекелеген түрлерін қолдану ерекшеліктері, проблемалары және даму перспективалары

2.1 Даулы (жанжалды) құқықтық қатынастар субъектілерін татуластыруға жалпы юрисдикция сотының қатысуы мен рөлі

2015 жылғы Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексінің 4-бабына сәйкес азаматтардың, мемлекеттің және заңды тұлғалардың бұзылған немесе даулы құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау және қалпына келтіру, азаматтық айналымда заңдылықты сақтау, істің толық және уақтылы қаралуын қамтамасыз ету, дауды бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесу, құқық бұзушылықтардың алдын алу мен қоғамда заңға және сотқа құрметпен қарауды қалыптастыру азаматтық сот ісін жүргізудің міндеттері болып табылады.

Заңды және негізделген сот шешімін шығару және оны орындау арқылы бұзылған құқықты қалпына келтіру ең маңызды болып табылатыны сөзсіз, алайда соңғы уақытта көптеген процессуалист зерттеушілері азаматтық сот ісін жүргізу міндеттерінің бірі ретінде тараптардың татуласуын бөліп көрсетуде. Демек, ол «сот ісін жүргізу мақсаттарының иерархиясында жетекші орынды тараптарды татуластыру мақсаты алады, ал істі мәні бойынша шешу және шешім қабылдау екінші мақсаттар ретінде түсіндіріліп, тараптарды татуластыру мүмкін болмаған кезде ғана қолданылуы керек» деп көрсетеді.

Даулы немесе бұзылған құқықтарды қорғаудың ең тиімді әдісі ретінде азаматтық сот ісін жүргізу міндеттерінің бірі ретінде тараптардың татуласуын бөліп көрсету азаматтық процесітегі соттың рөлі мен маңыздылығын өзгертуді көздейді.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексінің ережелерін талдай отырып, соттың дауласушы субъектілерді татуластыруға қатысуы сот ісін жүргізудің бірнеше сатысында қарастырылатындығын атап өткен жөн: істі сот талқылауына дайындау кезінде (ҚР АПК 16-тарауы, 163-173 баптары) және істі мәні бойынша қарау кезінде (ҚР АПК 201-бабы). Апелляциялық және кассациялық шағымдар келіп түскен кезде, сондай-ақ атқарушылық іс жүргізу қозғалған кезде соттың татуласуға қатысуы тараптардың ерік білдіруімен делдал болады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексінің 163-бабына сәйкес, тараптарды татуластыру істі сот талқылауына дайындау кезеңінің міндеттерінің бірі болып табылады. Заң шығарушы соттың дауды бейбіт жолмен реттеуге бағытталған іс-әрекеттерін былайша ашады: сот тараптардың бітімгершілік келісім жасасуы бойынша, оның ішінде заңнамада белгіленген тәртіппен жүргізу нәтижелері бойынша, тараптар сот талқылауының кез келген сатысында жүргізуге құқылы медиация рәсімдері бойынша шаралар қабылдайды, тараптарға дауды шешу үшін аралық сотқа жүгіну құқығын түсіндіреді және мұндай әрекеттердің салдары (ҚР АПК 165-бабы).

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Азаматтық істерді сот талқылауына дайындау туралы» 2001 жылғы 13 желтоқсан № 21 нормативтік қаулысында соттың қақтығысты бейбіт жолмен реттеу жөніндегі іс-әрекеттерінің егжей-тегжейлі сипаттамасы келтірілген. Осылайша, аталмыш қаулыда судьяның міндетіне тараптарға істі бейбітшілікпен аяқтаудың артықшылықтарын түсіндіруден; өзінің заңды күші бойынша бітімгершілік келісімді бекіту туралы ұйғарым сот шешімінен кем түспейтінін және қажет болған жағдайда да мәжбүрлеп орындауға жататынын түсіндіруден тұратынын айқындайды; татуластыру рәсімдерін қолданудың салдарын түсіндіру жатады.

Осылайша, соттың тараптарды татуластыру жөніндегі әрекеттері ақпараттық сипатта болады және тараптарға татуластыру рәсімдерін және оларды іске асырудың салдарын пайдалану құқығын түсіндіруден тұрады. Татуластыру рәсімдері туралы адамдарды хабардар ету қоғамдағы татуласу идеясын насихаттау мен дамытудың тиімді құралы болып табылады, өйткені қазақстандық соттар жыл сайын миллиондаған азаматтық істерді сот ісін жүргізуде қарайды және бұл іске қатысқан миллиондаған адамдар Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының процедуралық нормалары мен нормативтік қаулылары талап еткендей, татуласу рәсімдерінің мәнін түсіндірді деп болжайды және олардың құқықтық салдары .

Татуластыру рәсімдерінің мәні мен салдарын тараптарға түсіндіру жөніндегі соттың ақпараттық міндетін орындамау іске қатысатын адамдардың құқықтарын бұзу деп санаған жөн, өйткені тараптардың татуласуы істі сот талқылауына дайындаудың міндетті міндеті болып табылады және оны орындамау заңдылық қағидатын бұзуға , сот қателігіне, сондай-ақ процесті кешіктіруге әкелуі мүмкін.

Алайда, тараптарды татуластырудағы соттың рөлін тек татуластыру рәсімдері туралы хабардар етумен шектеу олардың дамуы мен таралуын тежейтіні сөзсіз. Судьяның дауласушы (жанжалдасушы) субъектілерді татуластыруға қатысу проблемасы – Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі судьяның әрекеттерін ғана белгілейді, бірақ татуласу рәсімін егжей-тегжейлі қарастырмағанын байқауға болады.

Бұл ретте С.В. Лазаревтің келесі ұстанымын мысал ретінде келтіруге болады: «Нормативтік реттеудің жеткіліксіздігі, әдетте, татуласуға жәрдемдесудің ресми түрде жүргізілуіне әкеледі – татуластырушы судьялар тұңғыққа арқанмен жүрушілер ретінде-әрбір абайсыз қадам бас тарту туралы мәлімдемеге немесе оның әрекеттеріне шағымдануға тұрарлық болуы мүмкін».

Сондықтан тараптарды татуластыру міндетін орындау іс жүзінде судьяның құқықтық санасы мен кәсібилігіне байланысты.

Тараптарды татуластыру жөніндегі міндеттерді орындау кезінде судья дербес делдалдық функцияны орындамайды, оның рөлі іс жүргізу жағдайымен, азаматтық сот ісін жүргізудің міндеттері мен мақсаттарымен және азаматтық іс жүргізу нысанымен – оның тараптарды татуластыруға қатысу мүмкіндігін айтарлықтай шектейтін мән-жайлармен шектеледі.

Судьяның тараптарды татуластыру жөніндегі іс-әрекеттерінің тиімділігі олардың мазмұнын не құрайтынын білуге байланысты. Сот жүзеге асыратын татуласуды екі элементтің синтезі ретінде қарастыруға болады – соттың тараптарды татуластыру жөніндегі іс жүргізу әрекеттерін реттейтін құқық және судьяның қалауына негізделген шығармашылық процесс, оның тараптардың күрделі, тұлғалық-психологиялық мәселелерін шешуге көзқарас таба білуіне байланысты болып келеді.

Аталмыш құқықтық аспект Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде (48, 163, 165, 170, 201-баптары) және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Азаматтық істерді сот талқылауына дайындау туралы» 2001 жылғы 13 желтоқсан № 21 нормативтік қаулысында анықталған.

Екінші аспектісі психологиялық тұрғыдан алғанда, оны кейбір зерттеушілердің пікірінше (Б.И. Поспелов, В.А. Косой) судьялардың қалауымен анықтау керек, ол «заң шығарушының ниетіне дәл сәйкес келетін шешімді іздеуден» тұрады.

Сондықтан тараптарды татуластыру міндетін орындау іс жүзінде судьяның құқықтық санасы мен кәсібилігіне байланысты.

Тараптарды татуластыру жөніндегі міндеттерді орындау кезінде судья дербес делдалдық функцияны орындамайды, оның рөлі іс жүргізу жағдайымен, азаматтық сот ісін жүргізудің міндеттері мен мақсаттарымен және азаматтық іс жүргізу нысанымен – оның тараптарды татуластыруға қатысу мүмкіндігін айтарлықтай шектейтін мән-жайлармен шектеледі.

Судьяның тараптарды татуластыру жөніндегі іс-әрекеттерінің тиімділігі олардың мазмұнын не құрайтынын білуге байланысты. Сот жүзеге асыратын татуласуды екі элементтің синтезі ретінде қарастыруға болады – соттың тараптарды татуластыру жөніндегі іс жүргізу әрекеттерін реттейтін құқық және судьяның қалауына негізделген шығармашылық процесс, оның тараптардың күрделі, тұлғалық-психологиялық мәселелерін шешуге көзқарас таба білуіне байланысты.

Судьялар тараптарды татуластыру жөніндегі тапсырманы барынша тиімді орындай алатын қағидаттарды айқындау орынды деп болжанады.

1. Татуластыру әрекеттерін жасау кезінде судья бұйрық беріп, мәжбүрлемеуі керек, бірақ сендіруі керек. Бұл қағидаттың мәні азаматтық іс жүргізу құқығының императивті-диспозитивті әдісі сот іс-әрекеттерін нақты құқықтық реттеуді және тараптардың өкілеттіктерінің диспозитивті сипатын көздейді. Татуласу – іске қатысатын адамдардың жеке ісі, судьяның оларды татуластыру рәсімдерін жасауға мәжбүрлеуге құқығы жоқ. Алайда, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 163-бабына сәйкес судьяның тараптарды татуластыруға көмектесу міндетін жедел белгілейді, сондықтан ол тәуелсіздік, объективтілік және бейтараптық қағидаттарын басшылыққа ала отырып, тараптарды істі бейбітшілікпен аяқтауға сендіруге тырысуы керек.

2. Судья тараптарды татуластыру кезінде нақты мән-жайлар талап ететін жағдайларды қоспағанда, даулы азаматтық істің материалдарына тиіспеуге тиіс.

Татуласуды жүзеге асыру кезінде судья тараптардың даулы құқықтық қатынастар жөніндегі іс-әрекеттерін бағаламауға тиіс, өйткені бұл судьядан бас тарту туралы өтініш, судьялардың біліктілік алқасына жүгіну сияқты құқықтық салдарға әкеп соғуы мүмкін.

3. Тараптар мен олардың өкілдерінің ынтымақтастық қағидаты. Ол үшін судья тараптардың сотта қарым-қатынасы басталғаннан бастап сот ісін жүргізу процесінде тараптардың сындарлы ынтымақтастығы үшін жағдай жасауы тиіс.

4. Кәсіпқойлық қағидаты. Қазіргі уақытта судьялардың дауларды баламалы шешу негіздерін білуі, сондай-ақ медиативтік дағдыларды меңгеруі өзекті ғана емес, сонымен қатар қажетті болып табылады.

Аталған қағидаттарды іске асыру судьяның тараптарды татуластыру жөніндегі іс-әрекеттері татуластыру рәсімдері туралы жай ғана хабардар етуден асып түсетінін болжауға мүмкіндік береді. Судья тараптардың татуласуына ықпал етуі керек және егер тараптар істі бейбіт жолмен аяқтағысы келсе, бірақ мұндай мүмкіндік болмаса.

Демек, медиаторға, аралық сотқа жүгіну мүмкін болмаған жағдайда судья басқа татуластыру рәсімдерін көрсете алады, мысалы:

1) беделі мен тәжірибесі оған тараптарды татуластыруда делдалдық функцияларды тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін делдалға жүгіну;

2) тараптар мен олардың өкілдерінің келіссөздеріне жүгінуі. Бұл жағдайда судья олардың ынтымақтастығын қамтамасыз етуі керек.

Татуластыру рәсімдерін қолдану нәтижесінде тараптар бітімгершілік келісім жасасуы мүмкін, талапкер талап қоюдан бас тартуы мүмкін, ал жауапкер талап қоюды мойындауы мүмкін. Қалай болғанда да, судья Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексінің 48-бабына сәйкес тараптардың іс-әрекеттерінің заңдылығын тексеруге және басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделері бұзылатынына көз жеткізуге міндетті.

Осылайша, азаматтық процесс ғылымы теориясындағы азаматтық сот ісін жүргізу міндеттерінің бірі ретінде тараптардың татуласуын анықтау орынды деп есептеледі. Осы міндетті орындау үшін бітімгершілік іс жүргізу кезеңін енгізу керек, оның мәні істі сот талқылауына дайындау кезеңінен тараптарды татуластыруға бағытталған іс жүргізу әрекеттерін бөліп көрсету керек, мұнда судьяның дауды бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесу жөніндегі іс-әрекеттерін егжей-тегжейлі реттеу: судья қабылдауы тиіс шараларды айқындау, көрсетілген шараларды жүзеге асырмаудың салдарын белгілеу, судьяның осы міндеттерді орындамау татуластыру рәсімдерін қолдану кезінде Тараптардың құқықтары мен мүмкіндіктері қандай.

Медиативтік және коммуникативтік дағдыларды игеру жолымен дауларды бейбіт реттеу саласындағы судьялардың кәсібилігін арттыру қажет болып көрінеді.

Олардың маңыздылығы бірқатар процессуалист ғалымдардың (И.В. Решетникова, С.К. Загайнова) ғылыми зерттеулерінде байқалады, сонымен қатар сот практикасында практикалық қолданыста болады.

Қорытындылай келе, азаматтық сот ісін жүргізудің маңызды мақсатына – бұзылған құқықты қалпына келтіруге қол жеткізу судьяның іс-әрекетіне, оның кәсібилігі мен құзыреттілігіне, сондай-ақ заңды және негізделген шешім шығаруға ғана емес, сонымен бірге тараптардың татуласуына да байланысты екенін атап өткен жөн. Судьяның дауды реттеуге қатысуы мен рөлі оның іс жүргізу жағдайымен, сондай-ақ тараптарды татуластыруға жеке уәждемесімен анықталады, бұл қиын және шығармашылық міндет.

Алайда, И.А. Ильин, «Беделді және әділ императивті табу және дауласушыларды татуластыру мүмкіндігі әрқашан қымбат: ол бұл жолы адамдардың бірге өмір сүруін ұйымдастырып қана қоймай, оларға даулар мен қақтығыстардың бейбіт және әділ шешілетініне сенімділік береді» деп осы тұрғыда атап өткен жөн.

2.2 Қазақстандық және ресейлік азаматтық процесінде дауды партисипативтік рәсім тәртібінде немесе келіссөздер арқылы реттеу

Азаматтық процесте партисипативтік рәсім – бұл адвокаттардың міндетті қатысуымен тараптар арасындағы дауды шешудің келіссөздер процесі. Бұл реттегі Қазақстандағы адвокатураның үлкен жетістігі – адвокаттардың татуласу рәсімдерін өткізу мүмкіндігі, яғни 2015 жылы Қазақстан Республикасының жаңа Азаматтық процестік кодексінің қабылдануына байланысты адвокаттардың қатысуымен тараптар үшін татуласудың партисипативтік рәсім деп аталатын жаңа тәсілі енгізілді.

«Participative» термині, (фр., сын есім) француз тілінен «қатысушы, қатыса алатын» деп аударылады. «Партисипативтік» басқаруға қатысуды, яғни шешім қабылдауға, проблемаларды талдауға тікелей қатысуды білдіреді.

Ең көп таралған тіркестер:

- participative consumerism – белсенді тұтынушылық;
- participative atmosphere – өзара қызығушылық атмосферасы;
- participative budgeting – барлық деңгейдегі басшылардың бюджеттік процестерге қатысуы;
- participative management – кәсіпорын қызметкерлерінің қатысуымен кәсіпорынды басқару.

Яғни, «партисипативтік» мәселені, дауды шешуге белсенді жеке қатысуды білдіреді.

Партисипативтік процедура үш кезеңнен (немесе деңгейден) тұрады:

1. Бірінші кезең – тараптардың талап қою (дау, проблема) бойынша ұсыныстарын ұсыну, бұл ретте ұсыныстарды әр тарап жеке-жеке де, топтық бірлескен талқылауда да ұсына алады.

2. Екінші кезең – тараптардың қалыптасқан жағдайдан (дау, талап, проблема) шығудың жолы ретінде баламаларды әзірлеуі, бұл ретте әзірleme мен ұсынудың айырмашылығы әрбір тарап үшін оң және теріс жақтарын, белгілі бір шарттарды орындау мүмкіндігін, яғни шындыққа өзіндік тестті қоса алғанда, әрбір нұсқаның нақты егжей-тегжейінде жатыр.

3. Үшінші кезең – барлық ұсынылған нұсқалардың ішінен тараптардың балама таңдауы. Сәтті өткізілген жағдайда тараптар таңдаған нұсқа көрсетілген жазбаша келісім жасасумен аяқталады.

Жеке белсенді қатысудың және көпварианттылықтың (нұсқалар кеңістігінің) осы қағидаттары: Гарвард жүйесі бойынша келіссөздер, медиация, татуласу рәсімдері сияқты дауларды шешудің баламалы рәсімдерінің негізінде жатыр, олардың мақсаты тараптардың өз күшімен дауды (проблеманы) шешудің өзара қолайлы нұсқасын іздеу болып табылады.

Егер заңдарда өзгеше белгіленбесе, жария-құқықтық дауларды қоспағанда, жеке және (немесе) заңды тұлғалардың қатысуымен азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын азаматтық-құқықтық даулар партисипативтік рәсімді қолдану аясы болып табылады.

Алайда, мұндай даулар партисипативтік рәсімге қатыспайтын үшінші тұлғалардың және сот әрекетке қабілетсіз не әрекет қабілеті шектеулі деп таныған адамдардың мүдделерін қозғайтын немесе қозғауы мүмкін болған жағдайда, партисипативтік рәсім жоғарыда аталған дауларға қолданылмайды.

Азаматтық процесте партисипативтік рәсім-бұл өзара қолайлы шешімге қол жеткізу мақсатында олардың адвокаттарының міндетті түрде қатысуымен, судьяның қатысуынсыз тараптар арасындағы дауды реттеудің келіссөздер процесі және тараптардың ерікті келісімі бойынша іске асырылатын болады.

Жеке және заңды тұлғалар партисипативтік рәсімнің тараптары бола алады.

Білікті заң көмегін көрсету, оның ішінде азаматтық процестік заңнамада көзделген татуластыру рәсімдері шеңберінде дауды реттеу мақсатында адвокатпен жасалатын тараптардың тапсырма шарты (тараптардың әрқайсысының жазбаша келісімі ретінде) партисипативтік рәсімді жүргізу үшін негіз болып табылады. Партисипативтік рәсімнің қатысушылары іс бойынша тараптар және олардың адвокаттары болып табылады.

Татуласудың осы түрін жүргізудің оң нәтижесі тараптардың адвокаттарының қатысуымен судьяның қатысуынсыз келіссөздер нәтижесінде тараптар қол жеткізген партисипативтік рәсім шеңберінде дауды реттеу туралы жазбаша келісім болып табылады. Жазбаша келісім жасалған жағдайда, ол соттың ұйғарымымен, яғни судья олардың адвокаттарының қатысуымен тараптар арасындағы рәсім аяқталғаннан кейін шығаратын сот актісімен бекітілетін болады.

Партисипативтік рәсімнің мақсаттары:

- 1) рәсімнің екі тарапына да қолайлы дауды шешу (реттеу) нұсқасына қол жеткізу;
- 2) дауды жедел шешу (10 жұмыс күнінен аспайды);
- 3) тараптардың материалдық шығындарын азайту;
- 4) тараптардың жанжалдасу деңгейін төмендету, даулы сәттерді жою салдарынан Тараптар арасындағы тұрақты қатынастарды қалыптастыру және сақтау;

5) халықаралық деңгейде іскерлік беделін нығайтуға ықпал ететін халықтың құқықтық мәдениетін қалыптастыру;

б) сот жүйесіне жүктемені азайту.

Партисипативтік рәсім келесі қағидаттар негізінде жүзеге асырылады:

1) тараптардың қатысуының еріктілігі;

2) келіссөздердегі тараптардың тең құқықтары;

4) партисипативтік рәсімге араласуға жол бермеу;

5) өз сенім білдірушісінің мүддесі үшін әрекет ететін партисипативтік рәсім шеңберінде келіссөздер жүргізілетін адвокаттың іс-әрекеттерінің заңдылығы.

Адвокатпен тапсырма шартында, сондай-ақ іс жүргізуінде дау қаралып жатқан соттың атына Тараптың жазбаша өтінішінде көрсетілген Тараптардың өзара ерікті ерік білдіруі партисипативтік рәсімге қатысудың шарты болып табылады. Партисипативтік рәсімнің тараптары бұл туралы сотқа жазбаша нысанда хабарлай отырып, оның кез келген сатысында келіссөздерден бас тартуға құқылы. Партисипативтік рәсім барысында тараптар сотта мәлімделген талап қою талаптарының нысанасы мен негізін Өзгертуді қоспағанда, өздерінің материалдық және іс жүргізу құқықтарына өз қалауы бойынша билік етуге, талаптардың мөлшерін ұлғайтуға немесе азайтуға немесе даудан бас тартуға құқылы. Тараптар өзара қолайлы келісім нұсқаларын талқылау үшін мәселелерді таңдауда еркін.

Партисипативтік рәсімнің тараптары адвокаттарды таңдау кезінде, ондағы өз ұстанымын, оны қорғаудың тәсілдері мен құралдарын, ақпарат алу кезінде, дауды реттеу туралы келісім шарттарының жарамдылығын бағалауда тең құқықтарды пайдаланады және бұл ретте тең міндеттерді атқарады.

Адвокат партисипативтік рәсімді жүргізуге келіссөздерге қатысқан кезде тараптардан, мемлекеттік органдардан, өзге де заңды, лауазымды және жеке тұлғалардан тәуелсіз болуға тиіс. Адвокат келіссөздердің құралдары мен әдістерін таңдауда дербес болады, олардың жол берілуі «Адвокаттық қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңында, адвокаттардың «Әдеп кодексінде» айқындалады. Адвокат өзінің сенім білдірушісінің мүддесі үшін партисипативтік рәсім аясында келіссөздер жүргізуі керек. Адвокатқа келіссөздер жүргізуге кедергі келтіретін мән-жайлар болған кезде ол бұл туралы өзінің сенім білдірушісіне хабарлауға тиіс. Партисипативтік рәсім шеңберінде келіссөздер жүргізу кезінде адвокаттың қызметіне араласуға жол берілмейді.

Партисипативтік рәсімді жүргізу кезінде адвокаттар партисипативтік рәсім барысында барлық тараптармен бір мезгілде, сондай-ақ тараптардың әрқайсысымен жеке кездесулер өткізуге және оларға дауды реттеу бойынша ауызша және жазбаша ұсынымдар мен дәлелдемелер беруге; партисипативтік рәсім шеңберінде келіссөздер жүргізу кезінде дау тараптары ретінде өз сенім білдірушісінің келісімімен ғана әрекет етуге; партисипативтік рәсім басталғанға дейін сенімгерге оның мақсаттарын, бітімгершілік келісімді жасасудың құқықтық салдарын, сондай-ақ олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіру.

Адвокаттар келіссөздер жүргізу кезінде адвокаттардың кәсіби этика кодексін сақтауға міндетті.

Тараптар партисипативтік рәсім шеңберінде келіссөздер жүргізуге құқылы:

1) өз қалауы бойынша оған қатысу үшін адвокаттарды өз еркімен таңдауға құқылы;

2) рәсімге қатысатын адвокаттан бас тартуға құқылы;

3) партисипативтік рәсім келіссөздерінің кез келген сәтінде оған қатысудан бас тартуға құқылы;

4) партисипативтік рәсімді жүргізуге жеке өзі немесе өкілеттіктері заңда белгіленген тәртіппен рәсімделген сенімхатқа негізделген өкілдер арқылы қатысуға міндетті;

5) дауды реттеу туралы келісімді партисипативтік рәсім тәртібімен орындамаған немесе тиісінше орындамаған кезде іс жүргізуінде партисипативтік рәсім жүзеге асырылған іс болған сотқа Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен мәжбүрлеп орындау туралы өтінішпен жүгінуге құқығы бар.

Партисипативтік рәсімнің тараптары дауды реттеу туралы келісімді осы Келісімде көзделген тәртіппен және мерзімдерде орындауға міндетті болады, өйткені оны сот бекітетін болады.

Партисипативтік рәсім тараптар келіскен тәртіппен жүргізілетін болады. Тараптар өз қалауы бойынша партисипативтік рәсімді өткізу орны туралы уағдаласа алады, партисипативтік рәсімді өткізу күні мен уақытын дербес айқындайды, өз қалауы бойынша партисипативтік рәсімді жүргізу барысында қолданылатын тіл немесе тіл туралы уағдаласа алады. Тараптар арасында бітімгершілік келісім жасалған жағдайда, ол азаматтық сот ісін жүргізу жүргізілетін тілде жасалуы тиіс.

Партисипативтік рәсімді жүргізу тараптардың өзара келісімі бойынша жүзеге асырылады. Жеке және (немесе) заңды тұлғалардың қатысуымен азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын дауларды реттеу кезінде адвокаттардың қатысуымен партисипативтік рәсімдегі келіссөздер сотқа жүгінгенге дейін де, сот талқылауы басталғаннан кейін де қолданылуы мүмкін.

Тарапқа партисипативтік рәсімге жүгіну туралы ұсынысты екінші тараптың өтініші бойынша сот немесе адвокат жасай алады. Азаматтық сот ісін жүргізу шеңберінде партисипативтік рәсімді жүргізу тараптардың бірі бұл туралы сотта мәлімдеген не сот осы рәсім шеңберінде қолданыстағы азаматтық-процестік заңнама шеңберінде ақылға қонымды мерзімдерде келіссөздер жүргізуді ұсынған күннен басталады.

Егер тараптардың бірі жазбаша нысанда партисипативтік рәсімді жүргізу туралы ұсыныс жіберсе және ұсыныста көрсетілген ақылға қонымды мерзім ішінде екінші тараптың келіссөздер жүргізуге келісімін алмаса, мұндай ұсыныс қабылданбады деп есептеледі.

Партисипативтік келіссөздер жүргізу үшін тараптар бір немесе бірнеше адвокатты таңдайды. Егер тараптар аталған ұйымға тиісті өтініш жіберген болса, адвокаттар алқалары адвокаттың (адвокаттардың) кандидатурасын ұсына алады.

Партисипативтік рәсімді жүргізу мерзімдері азаматтық сот ісін жүргізу шеңберінде азаматтық істерді қарау мерзімдерінің талаптарын ескере отырып, Тараптардың өзара келісімімен айқындалады.

Егер адвокаттардың қатысуымен партисипативтік рәсім азаматтық процестің шеңберінен тыс жүзеге асырылса, тараптар мен олардың адвокаттары дау тараптарының уағдаластығы бойынша келіссөздердің аяқталу уақытын белгілейді.

Партисипативтік рәсімдерді жүргізуге байланысты шығыстарға мыналар жатады:

- 1) адвокаттың сыйақысы (қаламақысы) ;
- 2) адвокаттың партисипативтік рәсімді жүргізуге байланысты шеккен шығыстары, оның ішінде дауды реттеу жөніндегі келіссөздер жүргізу қаралатын жерге жол жүру ақысын төлеуге жұмсалған шығыстары, тұру және тамақтану;
- 3) мамандардың, сарапшылардың, бағалаушылардың қорытындыларын төлеуге, яғни партисипативтік келіссөздер үшін ақпарат жинау мақсатында тарап шеккен шығыстар.

Адвокаттар партисипативті процедураны ақылы және ақысыз негізде жүргізеді. Егер келіссөздердегі тарап мемлекет кепілдік берген заң көмегінің қаражаты есебінен заң көмегін көрсетуге құқылы болса, адвокат тиісті бюджеттен шығыстарды кейіннен өтеу үшін Қазақстан Республикасының «Адвокаттық қызмет туралы» Заңына сәйкес тиісті құжаттарды тиісті түрде ресімдеуге міндетті.

Адвокаттардың сыйақы мөлшері партисипативтік рәсім басталғанға дейін тараппен жасалған шарт бойынша айқындалады.

Азаматтық сот ісін жүргізу шеңберінде жүргізілетін партисипативтік рәсім тоқтатылған кезде тараптар іс жүргізуінде азаматтық іс жатқан сотқа дереу жіберуге міндетті:

- 1) дау реттелген жағдайда – дауды реттеу туралы қол қойылған келісім (қол қойылған күні);
- 2) өзге жағдайларда – дауды реттеу туралы келісім жасасудың мүмкін связистігіне байланысты істі мәні бойынша қарау күнін белгілеу туралы жазбаша өтініш (тараптар партисипативтік рәсімді одан әрі жүргізуден бас тартқан күні).

Партисипативтік рәсімдегі келіссөздер мынадай жағдайларда тоқтатылады:

- 1) тараптардың дауды реттеу туралы келісімге қол қоюы – осындай келісімге қол қойылған күннен бастап;
- 2) адвокат дауды партисипативтік рәсімде келіссөздер жолымен шешу мүмкіндігін болдырмайтын мән-жайларды анықтаған;
- 3) дауды келіссөздер арқылы шешу мүмкін связистігіне байланысты тараптардың партисипативтік рәсімнен жазбаша бас тартуы – істі мәні бойынша тыңдауға тағайындау туралы өтінішпен сотқа жүгінген күннен бастап;

4) тараптардың бірінің партисипативтік рәсімді жалғастырудан жазбаша бас тартуы – тараптың адвокаты екінші тарапқа жазбаша бас тартуды жіберген күннен бастап;

5) партисипативтік рәсімді жүргізу мерзімінің өтуі.

Партисипативтік рәсім шеңберінде келіссөздер тараптары қол жеткізген дауды реттеу туралы келісім жазбаша нысанда жасалады, тараптар қол қояды және азаматтық сот ісін жүргізу шеңберінде сот бекітеді.

Келісімде келіссөздерге қатысқан партисипативтік рәсім тараптары, даудың нысанасы, адвокат (адвокаттар) туралы деректер, сондай-ақ тараптар келіскен келісім шарттары, оларды орындау тәсілдері мен мерзімдері және оларды орындамаудың немесе тиісінше орындамаудың салдары қамтылуға тиіс. Дауды реттеу туралы келісімді тараптар партисипативтік рәсімді осы келісімде көзделген тәртіппен және мерзімдерде өз еркімен орындауға тиіс.

Егер партисипативтік рәсім шеңберінде жасалған келісімді сот бекіткен жағдайда, ол Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексте көзделген тәртіппен сотқа жіберілген мүдделі тараптың өтініші бойынша мәжбүрлеп орындауға жататын болады.

Азаматтық іс сотта қаралғанға дейін жасалған дауды партисипативтік рәсім шеңберінде реттеу туралы келісім тараптардың азаматтық құқықтары мен міндеттерін белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған мәміле болып табылады. Мұндай келісім орындалмаған немесе тиісінше орындалмаған жағдайда келісімді бұзған партисипативтік келіссөздер тарабы заңдарда көзделген тәртіппен жауапты болады.

Азаматтық процесс барысында партисипативтік рәсімді жүргізу кезінде тараптар қол жеткізген дауды реттеу туралы келісім іс жүргізуінде азаматтық іс жатқан судьяға дереу жіберіледі. Партисипативтік рәсім шеңберінде тараптар қол жеткізген дауды азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен реттеу туралы келісім ол бекітілген сот ұйғарымы заңды күшіне енген күні күшіне енеді. Тараптар соттан тыс партисипативтік рәсім шеңберінде қол жеткізген дауды реттеу туралы келісім оған тараптар қол қойған күні күшіне енеді.

Дауды реттеудің осы балама түрінің басқалардан артықшылығы-адвокаттар тараптарға қолайлы нұсқаны іздеуде де, реттеу туралы келісімнің мәтінін жасау кезінде тікелей заңдылықты сақтау тұрғысынан да білікті заң көмегін көрсетеді. Егер медиация рәсінде мәтін мен оның мазмұны қолданыстағы заңнамаға сәйкес келмеуі себебінен келісімді сот бекітпесе, онда партисипативтік рәсімде адвокаттар өздерінің сенімгері үшін барлық құқықтық салдарларды ескеруге міндетті болады, бұл оның одан әрі орындалуын едәуір жеңілдетеді, азаматтар үшін сот төрелігін неғұрлым қолжетімді етеді, азаматтар арасындағы наразылықты азайтып, сондай-ақ соттарға артылған жүктемені біраз төмендетеді.

Осылайша, қазақстандық азаматтық процесте партисипативтік рәсім – ол адвокаттардың міндетті қатысуымен тараптар арасындағы дауды шешудің келіссөздер процесі болып табылады.

Енді, ресейлік азаматтық процестік заңнамасындағы татуластыру рәсімдерінің бірі ретінде танылатын келіссөздерді қарастырып көрелік.

Дауларды бейбіт жолмен шешудің қарапайым және әмбебап құралдарының бірі – келіссөздер. Келіссөздер тараптар өз бетінше немесе сенім білдірілген адамдардың (өкілдердің) көмегімен олардың арасында туындаған дауды шешетін татуластыру рәсімінің түрі болып табылады. Басқаша айтқанда, келіссөздер-бұл келіспеушіліктерді немесе дауларды шешуге бағытталған, олардың мүдделерін келісу арқылы адамдар арасындағы келісімді табу процесі.

Заңи әдебиеттерде келіссөздер қазіргі ресейлік құқықтық шындықтағы дауларды балама шешудің ең өзекті және тиімді құралы болып табылатындығы атап өтілген.

Келіссөздердің тиімділігі келесі ерекшеліктерге байланысты:

1) әмбебаптық – тараптар жанжал дамуының кез келген сатысында: сотқа жүгінгенге дейін де, азаматтық іс қозғалғаннан кейін де келіссөздер рәсіміне жүгіне алады;

2) еріктілік – тараптардың құқықтық дау бойыншаиссалы шешім табуға тілегі болған кезде Тараптар қандай да бір үшінші тұлғаның (делдалдың, судьяның) қатысуынсыз келіссөздерге жүгінеді; еріктілік тараптарды келіссөздер жүргізуге ешкім мәжбүрлей алмайтындығында да көрінеді;

3) үнемділік – келіссөздер, әдетте, тараптар үшін қосымша шығыстарға әкеп соқпайды .

Келіссөздердің негізгі мақсаты-құқықтық дауды бейбіт жолмен реттеу. Осы мақсатқа жету үшін келіссөздер бірнеше функцияларды орындайды – ақпараттық, коммуникативті және үйлестіруші .

Ақпараттық функция тараптар арасындағы келіссөздер барысында жанжал туралы ақпарат алмасуда көрінеді. Пікір алмасу, ұстанымдарды тұжырымдау және олармен танысу – мұның бәрі дауды шешудің одан әрі жолдарын анықтау үшін өте маңызды.

Сөзсіз, өзара әрекеттесусіз ақпарат алмасу мүмкін емес – жанжал тараптарының байланысы. Тараптар арасындағы коммуникативті функцияның арқасында байланыстар қалыптасады, олар бәсекелестіктен ынтымақтастыққа ауысады, бұл өз кезегінде мәселені шешудің нұсқаларын анықтауға мүмкіндік береді.

Тараптар арасындағы қатынастар қалыптасқан кезде келіссөздер үйлестіруші функцияны орындай бастайды, яғни бұрын қол жеткізілген келісімдерді тікелей жүзеге асырады.

Келіссөздерді сипаттау кезінде келесі категориялар бөлінеді: келіссөздердің модельдері, стратегиялары және мазмұны.

Американдық құқық теориясында «келіссөздер моделі» деп аталатын нәрсе бар, ол келіссөздерде негіз ретінде қабылданатын белгілі бір мінез-құлық пен қарым-қатынас стандарттарының жиынтығын білдіреді.

Е.И. Носырева екі негізгі модельді анықтайды – келіссөздер – ынтымақтастық және келіссөздер – бәсекелестік.

Бұл модельдер, ең алдымен, мақсаты бойынша ерекшеленеді. Келіссөздердің мақсаты-ынтымақтастық-өзара жеңілдіктер арқылы компаға келу. Керісінше, келіссөздер – бәсекелестік дауды өз пайдасына шешуге бағытталған. Осы мақсатқа сүйене отырып, көрсетілген модельдердің сипаттамалары да әртүрлі.

Келіссөздер – ынтымақтастық қарсыластың пікіріне деген қызығушылықпен, оның көзқарасын тыңдауға және түсінуге деген ұмтылыспен, проблемаларды шыдамдылықпен талқылаумен, агрессияның болмауымен сипатталады.

Екінші модель агрессивті мінез-құлық пен айыптау ұстанымына негізделген. Ол қарсыластың мүдделерін елемеумен, қарсылықтарға төзбеушілікпен сипатталады.

Модельдерден басқа, келіссөздер стратегиясы да ерекшеленеді. Стратегия келіссөздердің негізгі мақсатына – жанжалды шешуге жетудің мінез – құлық тәсілі ретінде екі түрлі болады: қарсылас (бәсекеге қабілетті) және интеграциялық (ынтымақтастық) .

Қарсылас стратегия кезінде тараптар өзара ұсыныстар мен жеңілдіктер негізінде келіссөздер жүргізеді. Ынтымақтастық стратегиясы жанжалдың нақты себептерін анықтаумен сипатталады. Айта кету керек, жанжалды шешу үшін Сіз тек бір келіссөздер моделіне немесе стратегиясына назар аудармауыңыз керек. Әр түрлі кезеңдерде белгілі бір элементтерді біріктіру қажет, бұл нақты жағдайға сәйкес келетін стратегия мен модель жасауға мүмкіндік береді.

Келіссөздердің мазмұны жанжал тараптары арасында ол бойыншаиссалы шешімге қол жеткізу мақсатында ақпарат алмасуды құрайды . Келіссөздер жүргізу кезінде тараптар:

- 1) даудың нысанасын айқындайды
- 2) құқықтық дау бойынша өз ұстанымдарын тұжырымдайды;
- 3) дауды реттеу жөніндегі одан арғы іс-қимылдарды айқындау үшін позициялармен алмасады;
- 4) әр тараптың дәлелдерін талқылайды және олар бойынша қорытынды жасайды;
- 5) ымыралы (компромисстік) шешім әзірлейді және оны іске асыру жолдарын айқындайды.

Әмбебап татуласу процедурасы бола отырып, келіссөздер өздігінен де, басқа татуласу процедураларының негізі ретінде де қолданыла алады. Келіссөздерді таза түрде пайдаланған кезде рәсімді дау субъектілерінің өздері немесе олардың өкілдері жүзеге асырады. Егер келіссөздер жанжалды шешудің басқа тәсілінің негізі болса, онда оларға қатысуға үшінші тұлға (делдал, медиатор, судья) қосылады.

Ресейлік азаматтық процестегі татуластыру рәсімі болып табылатын келіссөздер осындай бітімгершілік рәсімдердің негізінде жатқанын атап өткен жөн:

- 1) үшінші тұлға жүргізуіне ықпал ететін келіссөздерге негізделген медиация рәсімі. Ол «келіссөздер процесінің тиімділігіне, коммуникацияны

ұйымдастыруға, келіссөздерге қатысушылар арасында оң қарым-қатынас орнатуға» жауап береді;

2) іс жүзінде келіссөздер жүргізудің жазбаша нұсқасы болып табылатын талап қою тәртібі;

3) келісімнің негізгі шарттарын әзірлеу, орындау тәртібі мен мерзімдерін келісу барысында кезеңдерінің бірі келіссөздер негізінде құрылатын бітімгершілік келісімді жасасу.

Құқықтық әдебиеттерде келіссөздердің бір түрі – сот процесі деген пікірлер бар. Сонымен, Е.А. Царегородцева: «Судья тараптармен бітімгершілік келісім жасау мүмкіндігін талқылағанда, ол тараптарға олардың құқықтық ұстанымдарының әлсіз жақтарын көрсетеді, осылайша істің жекелеген мән-жайларына баға береді. Егер мұндай келіссөздер барысында тараптар дауды бейбіт жолмен реттеу туралы келісімге келмесе, сол судья істі қарап, шешім шығаруы керек».

Әлемдік сот практикасында бұл мәселе әртүрлі жолдармен шешіледі. Мәселен, АҚШ-та келіссөздер рәсімі дауды реттеу жөніндегі сотқа дейінгі Кеңес деп аталады. Бұл процесте тараптар судьяның немесе тәуелсіз адамның қатысуына жүгіне алады. Келісімге қол жеткізген кезде сот оны бекітеді, Тараптар татуласудан бас тартқан кезде-сот талқылауы сатысына өтеді .

Келіссөздер сот процесінде жүзеге асырылатын бітімгершілік рәсім ретінде Ресей Федерациясының Азаматтық процестік кодексінің бірқатар баптарында қарастырылған.

Мәселен, істі сот талқылауына дайындаудың міндеттерінің бірі-тараптарды татуластыру (Ресей Федерациясының Азаматтық процестік кодексінің 148-бабы). Судья осы мақсатқа қол жеткізу үшін тараптардың татуласу келісімін жасасуы бойынша, оның ішінде медиация рәсімінің мінез-құлқының нәтижелері бойынша шаралар қабылдайды, стоырсуларға татуластыру рәсімдерінің мәнін және оларды қолданудың салдарын түсіндіреді (150-бабының 5-тармақшасы). Демек, бұл процесті дау тараптары судьяның көмегімен жүзеге асыратын келіссөздер деп атауға болады. Айта кету керек, бұл жағдайда судья делдал емес, ол тек талапкер мен жауапкерге олардың татуласу рәсімдерін қолданудың құқықтары мен құқықтық салдарын түсіндіреді.

Келіссөздер сот процесінің бір түрі болып табылады деген пікір келесі факторлармен анықталады.

Біріншіден, сот отырысындағы келіссөздер, сондай-ақ таза түрдегі келіссөздер тараптарды татуластыруға бағытталған.

Екіншіден, келіссөздер барысында олардың негізгі функциялары да жүзеге асырылады: тараптар құқықтық дау бойынша позициялармен алмасады (ақпараттық функция), найтиаға келу (коммуникативтік функция) әрекеттерімен өзара әрекеттеседі, сондай-ақ келесі әрекеттердің мүмкіндіктерін анықтайды-бітімгершілік келісім жасасу немесе талап қоюдан бас тарту немесе одан әрі сот талқылауына өту.

Үшіншіден, сот отырысында келіссөздердің мазмұны бірдей: даудың мәні айқындалады, тараптардың ұстанымдары тұжырымдалады, дәлелдер

талқыланады, тараптарды татуластыру немесе одан әрі сот талқылауына көшу туралы мәселе шешіледі.

Сот талқылауы мен дәстүрлі келіссөздер процедурасының айырмашылығы келесідей:

- 1) өзара еріктілік қағидатының болмауы – жауапкер өз еркімен емес, сот талқылауына қатысады;
- 2) сот талқылауы дауды шешуге, ал келіссөздер оны реттеуге бағытталған.

Сот отырысы барысында келіссөздер процедурасын қолданудың негізгі проблемасы – судьяның рөлі оның іс жүргізу жағдайымен, сондай-ақ заңда белгіленген міндеттер мен әрекеттермен шектеледі. Заңи әдебиетте судьяның бітімгершілік процесіндегі рөлін заңнамалық тұрғыдан бекіту туралы бірнеше рет пікір айтылды.

Осылайша, Ю.С. Колясникова тараптарды татуластыру рәсімін жүргізген судья тараптардың келісімімен істі мәні бойынша қарауға қатыса алатын норманы енгізуді ұсынады. Келісім болмаған жағдайда-басқа судья тағайындалады. Ресей Федерациясының Азаматтық процесілік кодексіне дәл осындай норманы енгізу ұсынылады, бұл судьяларға татуласу рәсімін еркін жүргізуге мүмкіндік береді.

Сотта азаматтық іс қозғалғанға дейін келіссөздер рәсімі қолданылған жағдайда, жанжалды тараптар дербес реттейтін болады. Келіссөздер нәтижелері бойынша келісімге қол жеткізілмеген жағдайда, тараптар өздерінің күшті және әлсіз жақтарын біле отырып, контрагенттің позициясы туралы ақпаратқа ие бола отырып, дауды шешудің басқа соттан тыс әдістеріне, мысалы, медиацияға жүгіне алады.

Сотқа жүгінгеннен кейін келіссөздер сәтті жүргізілсе, іс бітімгершілік келісім жасасумен немесе талапкердің талап қоюдан бас тартуымен аяқталуы мүмкін. Бұл жағдайда судья РФ АПК 220-бабы бойынша іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы ұйғарым шығарады. Іс бойынша іс жүргізуді тоқтатқан кезде сол тараптар арасындағы дау бойынша, сол тақырып бойынша және сол негіздер бойынша сотқа қайта жүгінуге жол берілмейді (РФ АПК 221-бабы).

Осылайша, келіссөздер ең қарапайым және әмбебап татуласу процедурасы болып табылады. Олар дербес рәсім ретінде пайдаланылуы мүмкін, сондай-ақ дауды шешудің басқа да бейбіт тәсілдері үшін негіз бола алады, мысалы, Медиация. Келіссөздер сот процесіне балама ретінде де, сот процесінің құрамдас бөлігі ретінде де қолданылуы мүмкін.

Алайда, барлық әмбебаптығына, тиімділігі мен қолданудың қарапайымдылығына қарамастан, келіссөздер бітімгершілік рәсім ретінде заңды түрде бекітілмеген. Оларды пайдалану Ресей Федерациясының Азаматтық процесілік кодексінің нормаларын іске асыру тәжірибесінен және азаматтық процесс теориясынан туындайды.

Осылайша, келіссөздерді татуластыру рәсім ретінде анықтайтын құқықтық нормаларды енгізу, оларды сотқа дейінгі кезеңде қолдану және оларды сот процесінде қолдану судьядан бас тарту сияқты салдарларды болдырмайды,

сонымен қатар азаматтарға осы процедураны кеңінен қолдануға мүмкіндік береді.

2.3 Азаматтық процестегі медиация институты

Медиация татуластыру рәсімі болып табылады және қазіргі уақытта дауларды бейбіт жолмен шешудің ең өзекті тәсілі болып табылады.

Медиация институты ұлттық заңнамамызда 2011 жылдың 28 қаңтарында «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының № 401-IV Заңының қабылдануымен пайда болды. Кейіннен, ол 2015 жылғы «жаңа» Азаматтық процестік кодекстің «Татуластыру рәсімдері» деп аталатын 17-тарауының құрамына енгенін білеміз.

Қазіргі уақытта «медиация» термині барған сайын танымал бола бастады. Сөздің өзі латынның «mediare» сөзінен шыққан – «делдал болу», «екі көзқарастың немесе тараптардың ортасын алу», «орта жолды ұсыну», «бейтарап», «бейтарап болу» деген түсініктерді білдіреді. Демек, медиация – бейтарап, бейтарап үшінші тарап – медиатор немесе делдал арқылы жүзеге асырылатын бітімгершілік процедура болып табылады.

И.В. Решетникова және Ю.С. Колясникова сондай-ақ медиация тараптар үшін міндетті шешім шығару құқығы берілмеген үшінші бейтарап тұлға – делдалдың қатысуымен және оның басшылығымен тараптар арасындағы дауды реттеудің соттан тыс тәсілі екенін атап өтті.

«Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 2-бабында осы рәсімнің келесі мәні бекітілген: «Медиация – тараптардың ерікті келісімі бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиатордың (медиаторлардың) жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды (дау-шарды) реттеу рәсімі». Осы заңда айтылғандай, заң шығарушы ұсынған медиация процедурасы тұжырымдамасында құқықтық дауларды шешудің осы әдісін басқалардан ажыратуға мүмкіндік беретін негізгі белгілер бар.

Біріншіден, медиация – бұл кезеңдердің белгілі бір реттілігі болып табылатын рәсім, оның нақты орындалуы құқықтық дауды реттеу бойынша нәтижелерге қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Екіншіден, тараптар арасындағы құқықтық дау даулы материалдық құқықтық қатынастардың субъектісі болып табылмайтын, екі жаққа да тең дәрежеде қатысы бар медиатордың көмегімен реттеледі.

Үшіншіден, медиация рәсімі медиация рәсімі тараптарының өзара келісімі болған кезде ғана басталады, жалғасады және аяқталады.

Ақырында, медиация рәсімінің мақсаты тараптардың әрқайсысының мүдделерін бірдей қанағаттандыратын өзара тиімді келісімге қол жеткізу болып табылады.

Медиация рәсімінің заңнамалық анықтамасы оның негізгі ерекшеліктерін көрсетеді және тұтастай алғанда осы рәсімнің халықаралық анықтамаларына сәйкес келеді. Мәселен, «Халықаралық коммерциялық келісу рәсімі туралы»

ЮНСИТРАЛ үлгілік Заңының 1-бабының 3-тармағына сәйкес келісу рәсімі деп келісу, делдалдық деп аталуы немесе ұқсас мағынадағы терминмен белгіленуі мүмкін және оның шеңберінде тараптар үшінші тұлғадан шарттық немесе өзге де құқықтық қатынастардан не осыған байланысты туындаған олардың дауларын бейбіт жолмен реттеуге қол жеткізуді сұрайтын рәсім ретінде түсіндіріледі.

Демек, азаматтық және коммерциялық істердегі медиацияның кейбір аспектілеріне қатысты Еуропалық директиваның «медиация» термині оның белгіленуіне қарамастан, даудың екі немесе одан да көп тараптары өздерінің дауларын дамыту туралы келісімге қол жеткізу үшін үшінші тараптың көмегіне жүгінетін кез келген процесті білдіреді және бұл процесті тараптар бастағанына қарамастан, ұсынылған немесе сот тағайындаған немесе Еуропалық Одаққа мүше мемлекеттің ұлттық заңнамасында белгіленген.

Алайда, медиация құқықтық дауды бейбіт жолмен шешудің ерекше тәсілі ғана емес, сонымен қатар құқықтық институт болып табылатынын атап өтуге болмайды.

Алайда, Е.И. Носырева медиация қақтығыстарды реттеу қызметі ретінде қоғамдық өмірдің белгілі бір саласын білдіретінін және бұл сала қазіргі уақытта заңмен реттелетінін атап өткен, сондықтан да, жалпы медиация туралы құқықтық институт ретінде айтуға болады.

Құқық теориясында құқықтық институт әлеуметтік қатынастардың белгілі бір түрлерін реттейтін құқықтық нормалардың салыстырмалы түрде бөлек өзара байланысты тобын білдіреді. Осы ұстанымдарға сүйене отырып, медиация – бұл құқықтық институт деген пікір келесі жағдайлармен расталады.

Біріншіден, медиацияға қатысты заңдарда – «Медиация туралы» 2011.28.01. ҚР Заңында, ҚР Азаматтық процестік кодексінде 2015.31.10., «Төрелік туралы» ҚР Заңы 2016.08.04., сондай-ақ заңға тәуелді актілерде – «Медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудан өткізу қағидасын бекіту туралы» ҚР Үкіметінің 2011.03.07. № 770 Қаулысында қамтылған құқықтық нормалардың тәуелсіз тобы құрылды. Екіншіден, аталған құқықтық нормалар медиация процесінде туындайтын, басқа рәсімдерді пайдалану кезінде туындайтын қатынастардан өзгеше ерекше қоғамдық қатынастарды реттейді. Осылайша, медиация рәсімі туралы арнайы құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылатын және медиация рәсімін қолдану барысында туындайтын белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық институт болып табылады.

Осы құқықтық институттың салалық қатыстылығы туралы мәселе ерекше назар аударуды талап етеді. Теорияда құқық саласы дегеніміз – қоғамдық қатынастардың белгілі бір саласын (саласын) реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы.

Әдетте, құқықты салаларға бөлудің негізгі критерийі құқықтық реттеудің мәні мен әдісі болып табылады, алайда, осы құралға қойылған мақсаты үшін реттелетін әлеуметтік қатынастардың сипаты сияқты критерийді бөліп көрсету

өте маңызды. Сонымен, әлеуметтік қатынастардың сипаты бойынша материалдық және іс жүргізу құқығының нормалары бөлінеді.

Осыған байланысты медиация институтын материалдық немесе іс жүргізу құқығы саласына жатқызу проблемасы туындайды.

Қазіргі заңи әдебиетте медиация институты материалдық құқық нормаларына қатысты деген пікір бар. Мысалы, Е.В. Михайлова медиация институтының нормалары материалдық сипатқа ие, өйткені медиация азаматтық құқық институты болып табылады. Бұл ұстаным медиацияның құқықтық табиғатын тым кең түсіндіреді, Өйткені ол медиация іс жүргізу түрінде жүзеге асырылатындығын және туындаған құқықтық дауды бейбіт жолмен шешудің мақсаты ретінде қызмет ететіндігін ескермейді де, медиация іс жүргізу сипатына ие және бұл келесі жағдайлармен расталады.

Біріншіден, медиация – бұл рәсім, яғни дауды реттеу үшін заң нормаларымен реттелген процесс. Медиация туралы заңда аталған рәсімді жүргізудің шарттары, тәртібі мен мерзімдері айқындалған, бұл да осы институттың іс жүргізу бағытын айғақтайды. Осылайша, «Медиация туралы» ҚР Заңның 7-бабына сәйкес медиация рәсімін қолдану тараптардың келісімі негізінде жүзеге асырылады. Аталған келісімде тараптардың өздері рәсімнің тәртібін анықтайды («Медиация туралы» ҚРЗ 11-бабы). Осы келісімде тараптар рәсімді өткізу мерзімдерін де белгілейді, алайда бұл ретте медиатор мен тараптар аталған рәсімнің алпыс күннен аспайтын мерзімде тоқтатылуы және жалпы алғанда тоқсан күннен аспауы үшін барлық мүмкін шараларды қабылдауы тиіс.

Екіншіден, медиация институтының нормалары құқықтық дау туындағаннан кейін ғана әрекет ете бастайды. Олар азаматтық құқықтық қатынастардан туындайтын дауларға, соның ішінде кәсіпкерлік және басқа да экономикалық қызметті жүзеге асыруға байланысты, сондай-ақ еңбек қатынастары мен отбасылық құқықтық қатынастардан туындайтын дауларға қолданылады («Медиация туралы» ҚРЗ 1-бабының 2-тармағы). Осы баптың 4-тармағында медиация рәсімі төрелік соттарда азаматтық сот ісін жүргізу және сот ісін жүргізу тәртібімен қаралатын даулар туындағаннан кейін қолданылуы мүмкін екендігі айқындалады. Бұл рәсім сотқа жүгінгенге дейін де, сот талқылауы басталғаннан кейін де жүргізілуі мүмкін. Мұның бәрі медиация институты реттейтін құқықтық қатынастар іс жүргізу сипатына ие және келесі белгілерге сәйкес келеді деп айтуға мүмкіндік береді:

- 1) тек құқықтық нысанда мүмкін, яғни материалдық қатынастардан айырмашылығы олар нақты бола алмайды;
- 2) даудың, жанжалдың туындауының салдары болып табылады;
- 3) дауды бейбіт жолмен реттеу мақсатына қызмет ететін жүйені құрайтын құқықтық қатынастардың жиынтығы болып табылады.

Құқықтық даудың (нақты негіздеменің) туындауынан басқа, медиацияны жүргізу шарттарының бірі медиация рәсімін қолдану туралы келісімнің (заңды негіздеме) – дау немесе даулар туындағанға дейін не ол туындағаннан кейін жазбаша нысанда жасалған, медиация рәсімін қолдана отырып, дауды немесе дауларды реттеу туралы тараптардың келісімінің болуы болып табылады.

Тараптар арасында қандай да бір нақты құқықтық қатынастарға байланысты пайда болған немесе туындауы мүмкін.

Бұдан әрі, егер тараптар арасында медиативтік ескертпеде көзделген дау туындаса, тараптар медиация рәсімін жүргізу туралы жазбаша келісім жасасады, онда медиация туралы шарттар айқындалады:

- 1) даудың нысанасы;
- 2) медиаторға, медиаторларға немесе медиация рәсімін жүргізуді қамтамасыз ету жөніндегі қызметті жүзеге асыратын ұйым туралы;
- 3) медиация рәсімін жүргізу тәртібі;
- 4) медиация рәсімін жүргізуге байланысты шығыстарға тараптардың қатысу шарттары;
- 5) медиация рәсімін жүргізу мерзімдері.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 179-бабына сәйкес тараптар бірінші, апелляциялық, кассациялық сатылардағы соттарда сот шешім шығару үшін шығып кеткенге дейін дауды (жанжалды) судьяның немесе медиатордың жәрдемдесуімен медиация тәртібімен реттеу туралы өтінішхатты мәлімдеуге құқылы. Медиацияны өткізетін судья медиация өткізілетін күнді тағайындайды және тараптарға оның өткізілетін уақыты мен орны туралы хабарлайды. Судья медиацияны «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес және ҚР АПК-да белгіленген ерекшеліктерді ескере отырып өткізеді.

Сот тараптардың өтінішхаты бойынша медиация рәсімін ҚР АПК-ның 150-бабының бірінші бөлігінде, осы баптың төртінші бөлігінде белгіленген мерзімдер шегінде кейінге қалдыруға және егер басқа тұлғалардың қатысуы дауды (жанжалды) реттеуге ықпал ететін болса, оларды медиацияға шақыруға құқылы.

Егер тараптар талап қою қабылданғанға дейін судьяның жәрдемдесуімен дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімге қол жеткізбесе, іске қатысы бар материалдар ҚР АПК-ның 35-бабының жетінші бөлігінде көзделген тәртіппен басқа судьяның қарауына беріледі. Тараптардың келісуімен істі медиацияны өткізген судья қарауы мүмкін.

Бірінші немесе апелляциялық сатыдағы соттың іс жүргізуінде жатқан іс бойынша судьяның жәрдемдесуімен дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы өтінішхат келіп түскен кезде сот іс бойынша іс жүргізуді ҚР АПК-ның 273-бабының 7) тармақшасына сәйкес он жұмыс күнінен аспайтын мерзімге тоқтата тұруға құқылы. Бірінші сатыдағы сотта медиация өткізу үшін іс басқа судьяға беріледі. Тараптардың өтінішхаты бойынша медиацияны іс жүргізуінде іс жатқан судья өткізуі мүмкін.

Дауды (жанжалды) реттеу туралы келісімге қол жеткізілмеген кезде істі одан әрі қарауды тараптардың келісуімен осы судья жалғастыруы мүмкін. Медиацияны апелляциялық сатыдағы сотта өткізу үшін іс, әдетте, соттың алқалы құрамындағы судьялардың біріне беріледі. Бірінші немесе апелляциялық сатыдағы соттың іс жүргізуінде жатқан іс бойынша медиатордың жәрдемдесуімен дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы

өтінішхат келіп түскен және тараптардың медиатормен жасасқан шарты ұсынылған кезде сот іс бойынша іс жүргізуді ҚР АПК-ның 272-бабының 7) тармақшасына сәйкес бір айдан аспайтын мерзімге тоқтата тұруға міндетті.

Тараптардың дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы өтінішхаты, егер бұл қосымша процестік әрекеттерді және істі қарауды тоқтата тұруды талап етпесе, кассациялық сатыдағы сотта мәлімделуі мүмкін. Тараптар кассациялық сатыдағы сотта өтінішхатпен бірге бір мезгілде дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді ұсынуға тиіс.

Сотта медиацияны өткізу хаттамасы жүргізілмейді, демек, егер дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісім сот актісін орындау сатысында жасалса, ол сот актісі орындалатын жер бойынша бірінші сатыдағы сотқа немесе аталған сот актісін шығарған сотқа бекітуге ұсынылады.

Дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісім және оны орындау іс жүргізуінде іс жатқан судья (сот құрамы) дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімнің мазмұнын тексереді және оны бекіту және іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы ұйғарым шығарады. Дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісім, осы келісімді бекіту туралы ұйғарым «Медиация туралы» ҚР Заңының және ҚР АПК-ның 176, 177-баптарының талаптарына сәйкес келуге тиіс. Егер тараптар медиация тәртібімен келісімге қол жеткізбесе немесе келісімнің шартын сот бекітпесе, істі талқылау жалпы тәртіппен жүргізіледі.

Дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы сот бекіткен келісімді орындау ҚР АПК-ның 178-бабында белгіленген татуласу келісімін орындау қағидалары бойынша жүргізіледі.

Алайда, сот практикасын жалпылау медиация рәсімін тараптар жалпы юрисдикция сотына жүгінгеннен кейін жиі қолданатынын көрсетті, өйткені тараптардың өздері медиацияға жүгіну туралы шешімді сирек қабылдайды және судья осы институттың мәні мен артықшылықтарын түсіндіргеннен кейін ғана медиация рәсімін жүргізу туралы келісім жасайды.

Демек, судьялардың бейбіт судьялардың соттары мен сот учаскелерінің стендтері мен сайттарында тиісті ақпаратты сыртқы орналастыру арқылы медиацияны жүргізу мүмкіндігі туралы, істі қарау барысында тараптарға жіберілетін істі тыңдауға дайындау туралы ұйғарымдарда азаматтарды хабардар етуі тиімсіз болып табылады. Медиаторға жүгіну құқығын сотқа немесе аралық сотқа жүгінумен қатар тікелей белгілеу медиация рәсіміне назар аударуға, оған сенім туғызуға мүмкіндік береді.

Шетелдік тәжірибеде істі тоқтату негіздерінің бірі іс бойынша шешім қабылдаумен, бітімгершілік келісім жасасумен, талап қоюдан бас тартумен қатар медиативтік келісім жасасу болып табылады. Бұл ережені ҚР АПК-ға қажет деп санаймыз, өйткені медиативтік келісімнің дизайны бітімгершілік келісімнен өзгеше және оларды араластырудың қажеті жоқ. Іс жүзінде мұндай проблема келесідей шешіледі: тараптар әртүрлі іс жүргізу әрекеттерін жасау туралы қосымша келісімдер жасайды – талап қою талаптарын азайту, талап қоюдан бас

тарту, талап қоюды тану. Ұсынылған норманы қосу мұндай жағдайларды болдырмайды.

Ақырында, дауларды сотта қараудың нақты баламасы ретінде медиация институтын құру алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі кәсіби медиаторлар корпусын құру болып табылады. С.К. Загайнова атап өткендей: «Қазірдің өзінде кәсіби делдалдардың (медиаторлардың) нақты болмауы федералдық медиация заңын қабылдаудың негізгі мақсаттарының бірі – кемелерді түсіруге қол жеткізуге негізгі кедергі болатыны жеткілікті».

Одан бөтен, медиатор өз қызметін кәсіби емес және кәсіби негізде жүзеге асыра алады. Кәсіби емес медиатор келесі талаптарды қанағаттандыруы керек-кәмелетке толған, толық қабілетті және соттылығы жоқ. Кәсіби медиатор келесі талаптарға сәйкес болуы керек:

- 1) жасы – 25 жастан бастап;
- 2) жоғары білім;
- 3) медиация рәсімін қолдану мәселелері бойынша қосымша кәсіптік білім алуы.

Кәсіби медиатор өз қызметін неғұрлым сапалы және білікті түрде жүзеге асыратыны анық. Осыған байланысты медиаторларды даярлаудың мамандандырылған орталықтарының желісін кеңейту қажет. Оларды заңгерлерді дайындайтын жоғары оқу орындарының негізінде құруға болады. Біздің ойымызша, болашақ кәсіби медиаторларды дайындаудағы ең берік білім беру іргетасы жоғары заңгерлік білім болып табылады, өйткені медиаторлар құқықтық дауларды шешуге көмек көрсетуге арналған.

С.К. Загайнова сонымен қатар кәсіби медиаторларды дайындаудың ең қарапайым және үнемді тәсілі оларды кәсіби заңгерлер қатарынан дайындау болып табылады, өйткені медиация үшін қажетті құзыреттіліктерді қалыптастыру, тиімді қарым-қатынас пен жанжалды басқару әдістерін үйрету Елеулі құқықтық білім беруден гөрі әлдеқайда оңай.

Осылайша, медиация процедурасы өте жаңа, бірақ сонымен бірге дауларды бейбіт жолмен шешудің ең өзекті әдісі болып табылады. Бұл процедураның оң жақтары:

- 1) жанжалды шешудің қысқа мерзімі, өйткені дәлелдемелер жинаудың, куәгерлерді тартудың, сараптама тағайындаудың қажеті жоқ;
- 2) медиация рәсімін жүргізу кезінде сот талқылауынан айырмашылығы дербес талаптарды мәлімдейтін немесе мәлімдемейтін үшінші тұлғалар бола алмайды;
- 3) еріктілік;
- 4) құпиялылық;
- 5) өзара мүдделерді қанағаттандыру.

Медиация татуластыру рәсімдерінің ішіндегі ең сұранысқа ие ретінде сот жүктемесін оңтайландыруға, сот төрелігінің сапасын арттыруға және азаматтардың сот қорғауына құқықтарының сенімді кепілдіктерін қамтамасыз етуге арналған.

2.4 Жалпы юрисдикция сотының дауды қарауы кезінде татуласу (бітімгершілік) келісім жасасу

Қазіргі заң әдебиеттерінде бітімгершілік келісімнің түсінігі мен мәні біржақты белгіленбеген. Қажетті доктриналық әзірлемелердің болмауы, заңнамалық олқылықтар, сондай-ақ әртүрлі сот практикасы құқықтық институт ретінде бітімгершілік келісімді жан-жақты зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Революцияға дейінгі құқықтық доктринада Д.И. Мейер, Г.Ф. Шершеневич, К.П. Победоносцев, В.И. Синайский және басқалар сияқты заңгерлер бітімгершілік келісімді материалдық құқық жүйесіне қатысты азаматтық-құқықтық келісім ретінде қарастырды. Революцияға дейінгі заңнама соттан тыс әлемдік мәмілені де, сот әлемдік мәмілесін де жасауға мүмкіндік берді. Сотта іс жүргізу болған кезде сот әлемдік мәмілесі орын алды. Сот әлемдік мәмілесі мен соттан тыс мәміленің негізгі айырмашылықтары келесідей болды:

1) сот әлемдік мәмілесі сот процесінің нысанасына айналған даулы құқықтық қатынастарға қатысты;

2) сот әлемдік мәмілесі соттың қатысуымен және оның қатысуымен жасалған;

3) сот әлемдік мәмілесі үшін қорытындының ерекше нысандары белгіленді.

Кеңестік кезеңде әлемдік мәміле институтын зерттеуді процессуалист ғалымдар қолға алды, бұл оның процессуалдық құқық институты ретінде түсінігін алдын-ала анықтады. Процессуалдық ғылым өзіне сот әлемдік мәмілесін (бітімгершілік келісім) жасасу рәсімін және оның процесс үшін маңыздылығын зерттеу міндетін қойды. Осы салада жүргізілген ғылыми зерттеулер сот ісін тоқтатуға бағытталған іс жүргізу шарты ретінде сот әлемдік мәмілесінің мәртебесін түпкілікті анықтауға әкелді.

Халықаралық тәжірибеде азаматтық-құқықтық шарттың (транзакция) дербес және арнайы реттелетін түрі ретінде бітімгершілік келісімді белгілеу қолданылады .

Қазіргі уақытта отандық құқық теориясында бітімгершілік келісімнің тұжырымдамасы мен мәнін анықтауда екі негізгі бағыт бар. Бірінші бағыттың өкілдері (М.А. Рожкова, Д.Л. Давыденко) бітімгершілік келісімді материалдық сипатқа ие азаматтық-құқықтық шарт ретінде анықтайды.

Осы позициядан бастап бітімгершілік келісім сот процесінің (не орындау рәсімінің) тараптары жасасатын, оны сот бекіткеннен кейін күшіне енетін, оның қатысушылары үшін азаматтық-құқықтық салдарларды туғызатын және заңда көзделген жағдайларда мәжбүрлеп орындауға жататын өзара өтеулі азаматтық-құқықтық мәмілені білдіреді .

Екінші бағыт өкілдері (М.К. Треушников, А.В. Чекмарева) бітімгершілік Келісімнің іс жүргізу сипаты бар деп санайды. Сонымен, М.К. Треушниковтың пікірінше, бітімгершілік келісім – бұл тараптар үшін заңға қайшы келмейтін және басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін бұзбайтын өзара қолайлы шарттарда азаматтық-құқықтық дауларды шешу тәсілі. Оның мәні дауды бейбіт

жолмен шешу арқылы процестің аяқталуында, басқаша айтқанда, тараптардың өз еріктері негізінде тараптар арасындағы қатынастарда сенімділікке қол жеткізуде.

А.В. Чекмарева бітімгершілік келісімді сот тараптардың даулы құқықтық қатынастарын процестің аяқталуы үшін өзара жеңілдіктер арқылы ерікті негізде реттеу ретінде анықтайды .

Әрине, әрбір ұстаным назар аударуға тұрарлық, өйткені бітімгершілік келісім, ең алдымен, Тараптар арасындағы дауды бейбіт жолмен шешу туралы келісім екенін жоққа шығаруға болмайды. Алайда, оның ерекшелігі – оны сот бекітеді, бұл белгілі бір құқықтық салдарларды тудырады.

Осылайша, соттан тыс және сот бітімгершілік келісімдерін ажырату керек. Соттан тыс бітімгершілік келісімдер сот отырысынан тыс жасалады, оның жасалу фактісі және дау туындаған жағдайда оның шарттары сотқа жалпы тәртіппен дәлелденуі керек. Соттан тыс бітімгершілік келісімдер азаматтық-құқықтық шарттың ерекшеліктеріне ие, сондықтан материалдық-құқықтық сипатқа ие. Керісінше, сот бітімгершілік келісімдері сот отырысында жасалады және қазірдің өзінде басталған құқықтық дауды тоқтатуға бағытталған. Бұл жағдайда сот бітімгершілік келісімдері іс жүргізу сипатына ие болады, өйткені олар дауды бейбіт жолмен шешудің тәсілі болып табылады.

Бітімгершілік келісім ұғымын нормативтік бекітудің болмауы бітімгершілік келісім сот отырысында дауласушы тараптардың татуласуының процессуалдық нәтижесі болып табылады деп болжауға негіз береді. Татуласу белгілі бір процесті білдіреді, тұрақты сипатқа ие және әр түрлі формада жүреді (келіссөздер, медиация және басқалар). Егер татуласу сәтті болса, онда оның нәтижесі (талап қоюдан бас тартумен қатар, талапты мойындау) бітімгершілік келісім жасасу болады.

Татауластыру рәсімдері 2015 жылғы 31 қазанда қабылданған Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 17-тарауы (174-182 баптары) арналған. Ондағы, ең алғашқы болып татуласу келісімі белгіленген (174-178 баптары).

Сот (судья) тараптарға татуласу рәсіміне қатысуы үшін шақыру жібере отырып, тараптардың татуласуына шаралар қабылдайды, оларға дауды процестің барлық сатысында реттеуде жәрдемдеседі. Шақыруда тараптар татуласу рәсімі (бітімгершілік келісім, медиация, партисипативтік рәсім) шеңберінде дауды (жанжалды) шешу құқығын түсіндіре отырып, сотқа талап қоюдың келіп түскені, татуласудың артықшылықтары туралы, сондай-ақ ҚР АПК 73-бабының бірінші және екінші бөліктеріне сәйкес дәлелдемелерді өзара ашу және ұсыну құқығы туралы хабардар етіледі. Қамтамасыз ету шараларын қабылдау кезінде шақыру тиісті ұйғарым шығарылғаннан кейін жіберіледі.

Тараптар татуласу келісімін, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді немесе дауды партисипативтік рәсімдер тәртібімен реттеу туралы келісімді жасап не ҚР АПК-да белгіленген тәртіппен өзге де тәсілдерді пайдалана отырып, дауды өзара талаптардың толық көлемінде не бір бөлігінде реттей алады. Татуласу рәсімдерін қолдана отырып дауды реттеу

туралы өтінішхат, егер осы Кодексте немесе заңда өзгеше көзделмесе, талап қою ісін жүргізудің кез келген ісі бойынша мәлімделуі мүмкін.

Татуласу келісімін жасау. Татуласу келісімі бірінші, апелляциялық, кассациялық сатылардағы соттарда сот шешім шығару үшін шығып кеткенге дейін, сондай-ақ сот актісінің орындалуы кезінде жасалуы мүмкін. Татуласу келісімі басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұза алмайды және заңға қайшы келмейді. Татуласу келісімін сот (судья) бекітеді.

Татуласу келісімінің нысаны мен мазмұнын қарастыратын болсақ, онда татуласу келісімі жазбаша нысанда жасалады және оған тараптар немесе олардың өкілдері оларда сенімхатта арнайы көзделген татуласу келісімін жасауға өкілеттіктері болған кезде қол қояды. Татуласу келісімі оларды орындау мерзімі мен тәртібі көрсетіле отырып, тараптар келіскен шарттарды қамтуға тиіс. Татуласу келісімін кейінге қалдыру шартымен жасауға жол берілмейді.

Татуласу келісімінде кейінге қалдыру немесе ұзарту мерзімдері көрсетіле отырып, жауапкердің міндеттемелерді орындауын кейінге қалдыру немесе ұзарту, талап ету құқығын басқаға беру, борышты толық немесе ішінара кешіру не мойындау, сот шығыстарын бөлу, татуласу келісімін мәжбүрлеп орындау туралы шарттар және заңға қайшы келмейтін өзге де шарттар қамтылуы мүмкін. Егер татуласу келісімінде сот шығыстарын бөлу туралы шарт болмаса, олар өзара өтелді деп есептеледі. Татуласу келісімі татуласу келісімін жасасқан тұлғалардың санынан бір дана артық жасалады және оған қол қойылады. Татуласу келісімін бекіткен сот осы даналардың біреуін іс материалдарына қоса тіркейді.

Сот тараптардың татуласу келісімін бекіту туралы өтінішхатын сот отырысында қарауы мүмкін. Іске қатысатын адамдарға сот отырысының уақыты мен орны туралы хабарландырылады. Сот отырысының уақыты мен орны туралы тиісті түрде хабарландырылған тараптар сот отырысына келмеген және өтінішхатты олардың қатысуынсыз қарау туралы арыз болмаған жағдайда, сот татуласу келісімін бекіту туралы өтінішхатты қарамайды. Сот татуласу келісімін жасаудың құқықтық салдарын ол бекітілгенге дейін тараптарға түсіндіреді. Сот қарау нәтижелері бойынша татуласу келісімін бекіту және іс бойынша іс жүргізуді тоқтату не татуласу келісімін бекітуден бас тарту туралы ұйғарым шығарады. Егер татуласу келісімі заңға қайшы келсе немесе басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзса, сот оны бекітпейді. Татуласу келісімін бекітуден бас тартылған жағдайда, сот бұл жөнінде ұйғарым шығарады, ол сот отырысының хаттамасына енгізіледі және шағым жасауға, прокурордың өтінішхаты бойынша қайта қарауға жатпайды. Ұйғарыммен келіспеу туралы дәлелдер апелляциялық шағымда, прокурордың өтінішхатында көрсетілуі мүмкін.

Соттың татуласу келісімін бекіту туралы ұйғарымында: 1) татуласу келісімін бекіту және іс бойынша іс жүргізуді тоқтату; 2) татуласу келісімінің шарттары және оны орындау мерзімдері; 3) ҚР АПК 176-бабының төртінші

бөлігіне сәйкес сот шығындарын бөлу; 4) талап қоюшы төлеген мемлекеттік бажды оған бюджеттен қайтару көрсетіледі.

Сот актісін орындау сатысында жасалған татуласу келісімі сот актісі орындалатын жердегі бірінші сатыдағы соттың немесе көрсетілген сот актісін қабылдаған соттың бекітуіне ұсынылады. Татуласу келісімін бекіту туралы ұйғарымға апелляциялық сатыдағы сотқа жеке шағым берілуі, прокурор өтінішхат келтіруі мүмкін. Татуласу келісімін оны жасасқан тұлғалар осы келісімде көзделген тәртіппен және мерзімдерде ерікті түрде орындайды. Ерікті түрде орындалмаған татуласу келісімі татуласу келісімін жасасқан тұлғаның өтінішхаты бойынша сот берген атқару парағының негізінде мәжбүрлеп орындатуға жатады.

Демек, татуласу келісім/бітімгершілік келісім жалпы юрисдикция сотының іс жүргізуіндегі дау болған кезде жасалады. Ол судьяны (судьяларды) кеңесу бөлмесіне шығарғанға дейін азаматтық процестің кез келген кезеңінде жасалуы мүмкін. Бітімгершілік келісімді дау тараптары (талапкер мен жауапкер) немесе олардың өкілдері сенімхатта немесе басқа құжатта көрсетілген бітімгершілік келісімді жасасуға соңғы өкілеттіктері болған кезде жасайды (ҚР АПК 169, 61-баптары).

Даудың нысанасына қатысты дербес талаптарды мәлімдейтін үшінші тұлғаларға келетін болсақ, олардың азаматтық процестің толыққанды тарабы болып табылатынын, талапкердің барлық құқықтарының жиынтығына ие екенін, процеске өз бастамасы бойынша – тиісті талап қою жолымен кіретінін, істің нәтижесіне материалдық мүдделілігі бар екенін, ал олардың талаптары дербес және толық немесе ішінара екенін көрсету қажет талап қоюшының талаптары алынып тасталады және ҚР АПК 51-бабына сәйкес талап қоюшының барлық құқықтары мен міндеттері қолданылады. Демек, даудың нысанасына дербес талаптарын мәлімдейтін үшінші тұлғалар бітімгершілік келісімге келе алады. Бұл жағдайда екі емес, үш адамның құқықтары мен міндеттері туралы мәселе шешілетін болады.

Даудың нысанасына дербес талаптарын мәлімдемейтін үшінші тұлғалар және іске қатысатын басқа адамдар бітімгершілік келісім жасасуға құқылы емес (ҚР АПК-ның 50-бабы). Прокурор, мемлекеттік органдар және басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауға өтініш берген басқа адамдар бітімгершілік келісім жасасу құқығын қоспағанда, барлық іс жүргізу құқықтарын пайдаланады (ҚР АПК-ның 54-бабы).

Алайда, ҚР АПК-ның 170-бабында егер бітімгершілік келісім жазбаша түрде көрсетілсе, онда ол іс материалдарына қосылады, оған сот отырысының хаттамасында белгі қойылады. Бұдан шығатыны, кейбір жағдайларда бітімгершілік келісімді ауызша түрде білдіруге болады. Бітімгершілік келісімнің шарттарына қатысты ҚР АПК-ның 170-бабы олардың сот отырысының хаттамасына енгізілгенін және олардың мазмұнын анықтамай, талапкер, жауапкер немесе екі тарап қол қойғанын анықтайды.

Керісінше, ҚР АПК-ның 158-бабында бітімгершілік келісімнің нысаны (жазбаша нысаны, тараптардың немесе олардың өкілдерінің қолы), мазмұны

(шарттары, міндеттемелердің мөлшері мен мерзімі, сот шығындарын бөлу және басқалары туралы ақпарат), сондай-ақ даналар саны туралы белгілі бір мәліметтер бар. Бітімгершілік келісімнің дауласушы тараптар үшін міндетті болуы үшін оны сот бекітуі керек. Бітімгершілік келісімді бекіту кезінде сот оның заңдылығын тексеріп, оның басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбайтындығына көз жеткізуге міндетті (ҚР АПК 48-бабының 2-тармағы). Бітімгершілік келісімді бекіте отырып, судья келесі іс жүргізу әрекеттерін жасайды:

1) тараптарға татуласу келісімін жасасудың және оны соттың қабылдауының салдарын түсіндіреді;

2) бітімгершілік келісім жасасу шарттарын заңға қайшы келмейтіндігіне тексереді;

3) құқықтары мен заңды мүдделері бітімгершілік келісіммен қозғалуы мүмкін барлық мүдделі тұлғаларды белгілейді; бітімгершілік келісім шарттарының орындалуын тексереді.

Осылайша, бітімгершілік келісімді жасау тәртібі келесідей:

1) тараптардың бітімгершілік келісімді соттың бекітуіне ұсынуы (ауызша немесе жазбаша өтінішхат арқылы);

2) бітімгершілік келісімді бекітудің салдарын түсіндіру;

3) бітімгершілік келісім жасасу өкілеттігін тексеру;

4) бітімгершілік келісімнің мазмұнын тексеру:

- заңға сәйкес келе ме;

- басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұза ма;

- сот шығындарын бөлу тәртібі келісілген бе (егер жоқ болса, сот бұл мәселені өз бетінше шешеді)

5) кеңесу бөлмесіне шығару;

б) тараптардың бітімгершілік келісім жасасуына байланысты іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы ұйғарым шығару.

Азаматтық-құқықтық дауларды бейбіт жолмен шешудің бір әдісі ретінде бітімгершілік келісімнің артықшылықтары:

1) тараптар арасында туындаған даулар мен келіспеушіліктерді өз бетінше реттеу дағдыларын алады, бір-біріне құрмет пен іскерлік қатынастарды сақтайды;

2) бітімгершілік келісім көбінесе тараптардың түпкілікті татуласуының алғашқы қадамы болып табылады, ал сот шешімі екеуінің арасындағы келіспеушіліктерді жиі арттырады;

3) сот шешімінде мемлекеттік мәжбүрлеу элементі болады, ал татуласу келісімі дауласушы тараптардың өз еркінің негізінде, олардың дауды дәл осындай шешу қажеттілігіне деген сенімі негізінде жасалады;

4) тараптардың бітімгершілік келісім жасасуы соттың уақыты мен қаражатын үнемдейді;

5) бітімгершілік келісім, әсіресе, шешім шығару үшін нақты тәртіптің қиындықтары немесе болашақ шешімді орындауға байланысты қиындықтар болған жағдайларда, сот шешімінен артық болады;

б) егер бітімгершілік келісім өз еркімен орындалмаса, соттың ұйғарымы бітімгершілік келісімді жасасқан адамның өтініші бойынша төрелік сот беретін атқару парағының негізінде мәжбүрлеп орындауға жатады.

Кемшіліктер ретінде, ең алдымен, бітімгершілік келісімді жасасу рәсімін реттейтін нормативтік-құқықтық базаның жоқтығын атап өткен жөн. ҚР АПК-да бітімгершілік келісімнің нысаны, мазмұны, жасалу тәртібі және бекітілуі туралы ережелерді енгізу, сөзсіз, бітімгершілік келісім институтын түсінуді жеңілдетеді және оны қолдануды қол жетімді етеді.

Азаматтық процесс теориясының ғана емес, практиканың да алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі-даудың санатына және азаматтық іс жүргізу түріне байланысты бітімгершілік келісім жасасу мүмкіндігі.

Процессуалист теоретиктердің пікірлері осыған байланысты әр түрлі болып келеді. Мәселен, М.К. Треушниковтың пікірінше, «тараптар бітімгершілік келісімді тек талап қою ісін жүргізу істері бойынша ғана жасауға құқылы». Ал, В.В. Янков оның пікірімен келіспейді, ол: «Қоғамдық іс жүргізу істері бойынша бітімгершілік келісім жасасу мүмкіндігін жоққа шығармайды». Осы ретте П.В.

Крашениников та өз пікірін былай білдіреді: «Арнайы іс жүргізу істері бойынша, сондай-ақ талап қою ісінің кейбір санаттары бойынша (мысалы, ата-ана құқығынан айыру туралы іс) бітімгершілік келісім жасасуға жол берілмейді».

Азаматтық сот ісін жүргізудің әр түрлерінде бітімгершілік келісім жасау мүмкіндіктерін нақты реттейтін қажетті процедуралық нормалардың болмауы, теоретиктердің бұл мәселені екіұшты түсіндіруі, бітімгершілік келісім жасау нормаларын қолдану кезінде табиғи проблемалар туғызады. Бұл мәселені кеден органы тарапы болып табылатын бітімгершілік келісім жасасу мысалында қарастырған жөн секілді.

Жария құқықтық қатынастар субъектілер арасындағы құқықтық қатынастарды білдіреді, олардың біреуі билік өкілеттіктеріне ие және басқа қатысушының Осы құқықтық қатынастарға кіру тәртібі мен шарттарын анықтайды. Билік субъектілеріне мемлекеттік, муниципалдық органдар, лауазымды адамдар жатады. Демек, тараптардың бірі кеден органы болып табылатын құқықтық қатынастар, әдетте, қоғамдық сипатта болады. Кез-келген адам сияқты процестің қатысушысы бола отырып, кеден органының қазақстандық азаматтық процестік заңнамасында қарастырылған құқықтары мен міндеттері бар. Алайда, құқықтық қатынастардың жария сипатына байланысты жалпы юрисдикция соттарында кеден органдарының қатысуымен істерді қарау және шешу ерекшеліктері бар.

Даулардың көптеген санаттары бойынша азамат пен кеден органы арасындағы құқықтық қатынастар (кеден органы жұмыс беруші болған кезде еңбек және өзге де әлеуметтік дауларды қоспағанда) жария сипатта болады. Азаматтық сот ісін жүргізуде қаралатын істер туындайтын жария құқықтық қатынастарға әкімшілік, қаржылық, салықтық және өзге де құқықтық қатынастар жатады. Кеден органдарының қатысуымен жария құқықтық қатынастардан туындайтын істерге мыналар жатады:

1) кеден органдарының нормативтік және нормативтік емес құқықтық актілеріне толық немесе бір бөлігінде дау айту туралы істер;

2) кеден органдарының және/немесе лауазымды адамдардың шешімдеріне, әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) дау айту туралы істер.

Осылайша, пайда болған құқықтық қатынастар жеке сипатта болған жағдайда, кеден органының қатысуымен бітімгершілік келісім жасалуы мүмкін. Алайда, жария құқықтық қатынастардан туындаған дау кезінде бітімгершілік келісім жасасу кеден органдарының мемлекеттің экономикалық мүдделерін қорғау жөніндегі жария-құқықтық міндетіне қайшы келеді және, тиісінше, соттар кеден органдарының ерекше іс жүргізу жағдайын ескере отырып, бітімгершілік келісімді бекіту кезінде бұған назар аударуға тиіс.

3. Шет елдердің құқық қолдану тәжірибесіндегі татуластыру рәсімдері.

3.1 АҚШ-тағы азаматтық дауларды шешу үшін татуластыру процедураларын қолдану

Татуластыру рәсімдері тек егжей-тегжейлі заңнамалық бекітуді ғана емес, сонымен бірге іс жүзінде кең таралған елді Америка Құрама Штаттары деп санауға болады. Ұзақ уақыт бойы АҚШ-та, кез-келген дамыған елдегідей, сотта дауларды шешу үрдісі болды. Алайда, бірқатар себептер дәстүрлі сот процесіне балама ретінде қақтығыстарды шешудің жақсы тәсілдерін іздеу қажеттілігіне әкелді.

АҚШ-тағы дауларды шешудің балама тәсілдерінің таралуының бірнеше себептері бар. Сонымен, Е.И. Носырева бұл, ең алдымен, бүкіл американдық құқықтық жүйемен, ең алдымен, соттар, сот ісін жүргізу және заңгерлік кәсіп сияқты оның құрамдас бөліктерімен байланысты екенін атап өтті .

Татуластыру рәсімдерін таратудың тарихи алғышарты АҚШ-тағы сот билігі әрдайым биліктің басқа тармақтарынан толық тәуелсіздікке және заңды қатаң сақтауға негізделген мызғымас билікке ие болды. Келіспеушіліктер туындаған кезде азаматтар бірінші кезекте оларды шешу үшін сотқа жүгінді, бұл ХХ ғасырдың 60-70-ші жылдарында АҚШ сот жүйесінің дағдарыс жағдайына тап болуына әкелді. Сот процестерінің көбеюі дауды уақтылы шешудің мүмкін .стігіне әкелді, істерді қарау кейінге қалдырылды, соған байланысты шығындар мен шығындар көбінесе ұтыспен жабылмады. Е.и. Носырева атап өткендей, "сот процедураларының қоғамдық құндылығы керісінше – соттардың шамадан тыс жүктелуіне, олардың көптеген талаптарды қарастыруға қабілетсіздігіне және қызмет тиімділігінің әлсіреуіне әкелді".

Сондай-ақ, АҚШ кемелерінің күрделі ұйымдастырылған жүйесін елемеуге болмайды. Федералды сот жүйесі үш деңгейден тұрады: АҚШ аудандық соттары, АҚШ апелляциялық соттары, АҚШ Жоғарғы Соты. Сот жүйесінде кішігірім талап-арыздар сотының атауын алған бөлімшелер ерекше орын алады. Олар аудандық соттардың құрылымына кіреді және төменгі сатыдағы буынды білдіреді. Федеративті құрылымға байланысты штаттық соттардың әр штатта өзіндік ерекшеліктері бар, федералды сот жүйесі штаттық сот жүйесін қамтымайды және екеуі де қатар жұмыс істейді .

Америка Құрама Штаттарының сот құрылымының күрделілігі дауларды шешудің қарапайым тетіктерін іздеуді қажет етеді. Сонымен қатар, АҚШ сот жүйесінің әрбір буыны әртүрлі балама процедуралардың тасымалдаушысы болып табылады.

Американдық сот жүйесінің ерекшелігі-азаматтық процестің ерекшелігі, оның негізі бәсекелестік принципі болып табылады. Бәсекелестік принципі тек сот процесінде ғана емес (соттың рөлі пассивті: тараптардың өкілдері істі түсінеді, сот тек шешім шығарады), сонымен қатар оны дайындау барысында – тараптар өз өкілдері арқылы құжаттармен алмасады және сот отырысы

басталғанға дейін даудың мәні туралы толық түсінікке ие болады. Бұл соттың араласуынсыз дауды бейбіт жолмен шешуге негіз болады.

Е.И. Носыреваның дауларды шешудің дәстүрлі тәсілдерін реформалау АҚШ-тағы заң мамандығының ерекшеліктерімен де байланысты екендігі туралы қызықты ескертуі болып көрінеді.

Біріншіден, кейбір зерттеушілер (Л. Фридман, С.В. Боботов және И.Ю. Жигачев) дұрыс атап өткендей, Америка Құрама Штаттарында әлемдегі ең көп заңгерлер бар, фирмалар мен корпорацияларды талқылайтын заңгерлер басым. Екіншіден, заңгерлік білім алу оқыту әдісінің прецедентіне негізделген-студенттерге сот практикасынан шешілген істер бойынша құқықтық нормалар беріледі; сот шешімдеріне ғана емес, істің мән-жайларына да көп көңіл бөлінеді. Істің мән-жайын талдау студенттерге дауларды шешудің балама жолдарын іздеуге үйретуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, американдық құқықтық жүйеге кең корпоративтілік тән.

Қазіргі уақытта құқықтанумен байланысты әртүрлі ұйымдастырушылық, техникалық, этикалық мәселелерді бірлесіп шешетін әртүрлі ұйымдар мен қоғамдық бірлестіктер бар. Татуластыру рәсімдерін енгізу және дамыту үшін американдық адвокаттар қауымдастығы, американдық арбитраж қауымдастығы және басқалары ерекше маңызға ие. Е. и. атап өткендей. Носырева, олардың қызметі бейресми және қол жетімді рәсімдер шеңберінде дауларды шешу мүмкіндігіне бағытталған заңгерлер буынын қалыптастыруға ықпал етті .

Жоғарыда айтылғандай, ХХ ғасырдың 70-жылдарындағы сот жүйесінің дағдарысы дауларды шешу үшін жаңа, соттан тыс рәсімдерді қарқынды енгізуге әкелді. Содан кейін «дауларды балама шешу» термині пайда болды (alternative dispute resolution – ADR) .

Заң жүйесіне татуластыру рәсімдерін енгізу үшін келесі практикалық қадамдар жасалды. Американдық адвокаттар қауымдастығының жанынан кішігірім дауларды шешудің уақытша Арнайы комитеті құрылды, ол кейіннен дауларды балама реттеу жөніндегі тұрақты комитетке айналды. Профессор Ф.Сандерстің multidoor courthouse («көптеген есіктері бар сот») идеясы қабылданды және жүзеге асырылды, бұл сот жүйесіндегі дауларды шешудің тиісті процедурасын таңдау мүмкіндігін білдіреді. Американдық адвокаттар қауымдастығының қатысуымен ол барлық дерлік федералды және жергілікті соттарда жүзеге асырылды .

Г.А. Өтебаева мен Ю.А. Шумилова дауларды шешудің балама тәсілдерін американдық сот жүйесіне енгізуге ықпал ететін келесі оқиғаларды бөліп көрсетеді . 1990 жылы азаматтық сот ісін жүргізуді реформалау туралы Акт қабылданды. Ол әр федералды сот округінде дауларды шешудің балама әдістеріне қатысты іс-шараларды әзірлеу бойынша арнайы ұсыныс комитеттерін құруды қарастырды. 1998 жылы «Дауларды шешудің балама заңы» қабылданды, оған сәйкес АҚШ аудандық соттары тараптарға дауды шешудің әртүрлі тәсілдерін ұсынуға міндеттенді. 2001 жылы Штаттарда Медиация туралы бірыңғай заң әзірленді және ұсынылды.

Осылайша, сот жүйесін реформалау қажеттілігі, дауларды тиімдірек қарау, сот төрелігінің қолжетімділігін қамтамасыз ету қажеттілігі дауларды шешудің соттан тыс тәсілдерінің пайда болуы мен АҚШ-тың құқықтық жүйесіне таралуын алдын ала анықтады.

Американдық сот жүйесінің ерекшеліктері, соттардың күрделі құрылымы, американдық сот процесінің ерекшелігі, сондай-ақ қоғамдағы заңгерлік кәсіптердің маңыздылығы және олардың корпоративтілігінің жоғары дәрежесі бітімгершілік рәсімдердің дамуына шешуші әсер етті.

Америка Құрама Штаттарының тәжірибесін пайдалану Ресейдің құқықтық жүйесіне балама процедураларды енгізу және тарату мүмкіндіктерін анықтауда ұқсастықтар мен айырмашылықтар жасауға мүмкіндік береді. Ол үшін американдық тәжірибеде қолданылатын татуластыру процедураларын қарастырып, оларды қолданудың ең өзекті аспектілерін анықтау қажет.

Қазіргі уақытта АҚШ-та дауды соттың араласуынсыз шешу үшін келесі татуластыру процедуралары қолданылады:

- 1) келіссөздер;
- 2) медиация;
- 3) шағын соттар (mini-trial);
- 4) медиация – төрелік (mediation-arbitration);
- 5) көрсетілген татуластыру рәсімдерінің комбинациясы;
- 6) сотқа дейінгі рәсімдер (дауды реттеу жөніндегі сотқа дейінгі кеңестер) және басқалар.

Келіссөздер дауларды шешудің негізгі құралы болып табылады. Олар татуласудың тәуелсіз әдісі ретінде, сондай-ақ медиация сияқты кез-келген басқа балама процедураның элементі ретінде қолданылады. Айырмашылық мынада: бірінші жағдайда келіссөздерді тікелей тараптар (немесе олардың өкілдері) жүргізеді, ал екіншісінде – міндетті түрде үшінші тәуелсіз тұлғаның қатысуымен

Келіссөздер теориясы шамамен 50 жыл бұрын американдық тәжірибеге енгізіліп, енгізілді. Оған модельдер, стратегия, тактика, келіссөздер кезеңдері сияқты бөлімдер кіреді. Келіссөздер теориясының әртүрлі аспектілері дипломдық зерттеудің екінші тарауын қарастыру тақырыбы болды.

Біздің ойымызша, Е.И. Носыреваның докторлық зерттеуінде келтірілген даулардыиссалы шешуді қамтамасыз ету кепілдіктерін қарастыру ең қызықты және өзекті болып табылады.

Біріншіден, келіссөздер барысында қол жеткізілген келісім шарттық құқық институты ретінде қарастырылады. Сондықтан оны орындаудан бас тартқан жағдайда мүдделі тарап міндеттемені мәжбүрлеп орындау және келтірілген залалды өтеу туралы талап-арызбен сотқа жүгінуге құқылы. Келіссөздерде қол жеткізілген келісімнің дұрыстығына да дау айтуға болады. Мұндай талаптарды қарау кезінде соттар шарттық құқықтың жалпы принциптеріне сүйенеді.

Екіншіден, егер келіссөздер барысында қол жеткізілген тараптардың келісімі қандай да бір түрде қоғамдық, мемлекеттік мүдделерді немесе үшінші

тұлғалардың құқықтарын қозғайтын болса, онда соттың келісімді алдын ала растауы талап етіледі, содан кейін ол тараптар үшін міндетті күшке ие болады.

Сондай-ақ, келіссөздер процесінде судьялардың рөлін атап өту қажет. Бұл заңдылықты, парасаттылықты және әділеттілікті тексерумен шектелмейді. Американдық тәсілдің маңызды аспектісі - соттардың келіссөздер процесіне тікелей қатысуы. Мұндай келіссөздердің механизмі дауды реттеу бойынша сотқа дейінгі кеңестер (Judicial Settlement Conference) деп аталды және келесі ерекшеліктерге ие:

1) оның негізінде азаматтық процестің федералдық ережелерінде көзделген істі міндетті түрде алдын ала тыңдау жатыр;

2) сотқа дейінгі кеңестер тараптардың ерік білдіруіне байланысты емес;

3) белгілі бір мерзіммен шектелген – іс сотта қозғалғаннан кейін және оны тыңдауға тағайындағанға дейін ғана мүмкін болады;

4) дау бойынша келісімге қол жеткізуді ғана емес, істі сот талқылауына дайындауды да мақсат етеді;

5) істі қарауға берілген судья бастамашылық жасайды және оның келіссөздер процесіне қатысуын болжайды.

Сотқа дейінгі кеңестердің рәсімі белгілі бір ерекшелікке ие. Әдетте, мұндай кездесулер бейресми жағдайда өткізіледі. Судья әр тараптың күшті және әлсіз жақтарын анықтауға тырысып, дәлелдер келтірмей және дәлелдемелерді ашпай-ақ, дауға қатысушылардың немесе олардың өкілдерінің қысқаша сөйлеген сөздерін тыңдайды.

Келіссөздер әр тараппен жеке-жеке жүргізілуі мүмкін, оның ұстанымын нақтылау жәнесааға келу үшін қандай жеңілдіктер алуға болатындығын анықтау. Егер сотқа дейінгі кеңес барысында тараптар келісімге келсе, оны сот бекітеді және сот шешімінің күшін қабылдайды. Сотқа дейінгі келіссөздер сәтсіз болған жағдайда іс мәні бойынша қарауға көшеді.

Соңғы онжылдықтарда АҚШ-та медиация немесе медиация балама процедуралар арасында ең әмбебап және сәтті деп танылды. Медиация заңнамалық реттеудің мәні болып табылатынын атап өткен жөн. Жоғарыда айтылғандай, 2001 жылы Америкада «Медиация туралы бірыңғай заң» қабылданды. Оның ережелері медиацияның мәнін, келіссөздердегі делдалдың рөлін анықтауға, сондай-ақ процедура барысында тараптар ашқан ақпараттың құпиялылығына кепілдіктер мен шектеулер қоюға арналған.

Медиацияның құпиялылық ретіндегі мұндай қасиеті ең маңызды болып табылатындықтан және осы процедураны кеңінен қолдануға ықпал ететіндіктен, оған американдық әдебиеттерде ерекше назар аударылады, жалпы медиация институтының сәтті жұмыс істеуі үшін құқықтық кепілдіктер беру мүмкіндігі онымен байланысты.

Е.И. Носырева атап өткендей, құпиялылықтың екі аспектісі бар. Біріншісі-процедураның мәні-ол айтылмаған. Екіншісі оны өткізу барысында тараптар алған ақпаратқа қатысты. Бұл ақпарат жария етуден артықшылықпен заңды түрде қорғалады. Артықшылық ұғымы адамға ақпаратты сақтау құқығын,

сондай-ақ басқа адамдардың ақпаратты жария етуіне тыйым салу құқығын беру болып табылады.

«Бірыңғай медиация туралы заңы» медиация барысында алынған ақпараттың құпиялылық мәселелерін келесідей реттейді:

1) артықшылықпен қамтылатын делдалдың көмегімен дауларды реттеу жөніндегі қызмет түрлерін айқындайды-артықшылық, егер ол сот қаулысы бойынша, Тараптардың жазбаша келісімі негізінде жүзеге асырылса немесе заңға байланысты міндетті болып табылса, делдалдық қызметке қолданылады;

2) делдалдыққа артықшылыққа құқықты және одан бас тарту құқығын иеленетін қатысушыларды: делдалды, делдалдық ұйымның қызметкерлерін, тараптар мен олардың өкілдерін, дауды реттеу жөніндегі отырысқа қатысып отырған өзге де адамдарды бөледі;

3) артықшылық қолданылатын кейінгі рәсімдерді – азаматтық процесті, кәметке толмағандардың істері жөніндегі сотта іс жүргізуді, елеусіз қылмыстық істер бойынша іс жүргізуді, әкімшілік процесті және төрелікті білдіреді;

4) артықшылықтан босатылатын ақпараттың сипатын регламенттейді.

Жалпы ережеге сәйкес делдалдық барысында және оны жүзеге асыруға байланысты берілген немесе алынған кез келген ақпарат артықшылықпен қорғалады. Ерекшелік ретінде артықшылықпен қорғалмайды:

1) денсаулық пен мүлікке зиян келтіру қаупі бар ақпарат;

2) қылмысты ұйымдастыру немесе жасау мақсатында делдалдықты пайдалану туралы куәландыратын ақпарат;

3) делдалды кәсіби адал застігі үшін жауапқа тартуға негіз болатын ақпарат.

Осылайша, «Медиация туралы бірыңғай заңның» ережелерін талдау осы саладағы кепілдіктердің күшеюін, мемлекет пен сот жүйесі тарапынан жанжалдарды реттеудің осы нысанын көтермелеуді көрсетеді.

Келіссөздер процесін жақсартуға ұмтылу, оған медиация компоненттерін енгізу және арбитраждың ішінара бәсекеге қабілеттілігі шағын сот (mini-trial) деп аталатын аралас процедураның пайда болуына әкелді. Бірінші «шағын сот» 1977 жылы өтті және бұл процедура қазір АҚШ-та өте кең таралған. Қазіргі уақытта шағын соттар негізінен корпоративтік дауларды немесе күрделі нақты немесе заңды құрамы бар дауларды шешу үшін пайдаланылады.

Шағын соттар келіссөздер, делдалдық және арбитраждың үйлесімі болып табылады. Әрбір элемент шағын процестің белгілі бір кезеңінде көрінеді. Шағын соттың қатысушылары дауласушы тараптардың өкілдері, төрағалық етуші басқаратын алқа және тәуелсіз консультант болып табылады.

Бастапқыда дауласушы тараптардың өкілдері дау бойынша өз ұстанымдарын баяндайды, дәлелдемелерді ашады және дәлелдер келтіреді. Содан кейін істің ашылған мән-жайлары негізінде келісімге қол жеткізудің ықтимал нұсқалары (келіссөздер процесі) талқыланады. Қиындық туындаған жағдайда тәуелсіз кеңесшіге немесе төрағалық етушіге (делдалдыққа) жүгінеді,

олар жанжалды реттеу бойынша ұсыныстар береді. Келісімге қол жеткізген кезде төрағалық етуші оны бекітеді.

Шағын соттардың ерекшелігі-бұл процедура толығымен ерікті – оны қолдануға міндеттейтін заңдар немесе сот ережелері жоқ. Ол тараптардың келісімі негізінде жүзеге асырылады, онда тараптар оны өткізу ережелерін, мерзімдерін, орнын айқындайды, тыңдаудың құпиялылығын және басқа да шарттарды белгілейді. Шағын процесс барысында қол жеткізілген келісім де ерікті болып табылады. Тараптар жанжалды тез және түпкілікті шешуге мүдделі, сондықтан оны орындау еріктілігі қарастырылған.

Шағын кемелердің танымалдығы оның құпиялылығына байланысты:

1) тараптар шағын процесс барысында жасалған барлық ауызша немесе жазбаша өтініштер, консультанттың ұсынымдары құпия болып саналады және оларды дәлел ретінде пайдалануға болмайды деп уағдаласады;

2) консультанттан куә ретінде жауап алуға, сондай-ақ кез келген кейінгі сот немесе соттан тыс рәсімде өкіл бола алмайды .

Тағы бір біріктірілген рәсім – «Медиация – арбитраж», яғни оның мәні мынада: дау тараптар сайлаған тәуелсіз тұлғаның көмегімен шешіледі, ол алдымен келісімге қол жеткізуге жәрдемдесу арқылы делдал ретінде қызмет етеді, содан кейін тараптар келісімге келмесе, түпкілікті және міндетті шешім шығаруға уәкілеттік берілген төреші ретінде әрекет етеді. Бұл процедура коммерциялық және еңбек даулары бойынша кеңінен қолданылды.

АҚШ - тағы әртүрлі бітімгершілік процедуралар сот төрелігін алмастыра алмайды және адамдарды сот арқылы қорғау құқығынан айыра алмайды. Бір қызығы, олар тараптарға өз құқықтарын қорғаудың қай түрі жанжалдың ерекшеліктеріне сәйкес келетінін – мемлекеттік немесе мемлекеттік емес екенін өздері шешуге мүмкіндік береді.

АҚШ-тағы дауларды шешу үшін әртүрлі татуластыру процедураларын қолданудың қарастырылған ерекшеліктері Ресейдің құқықтық жүйесінде қолданылатын ұқсас процедуралармен ұқсастықтар жасауға және келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді.

АҚШ-та бітімгершілік рәсімдерді таратудың алғышарттары Ресей Федерациясының сот жүйесін бітімгершілік рәсімдерді енгізу арқылы реформалаудың алғышарттары мен себептеріне ұқсас – судьяларға жүктемені азайту қажеттілігі, істерді қарау мерзімдерін қысқарту, тараптардың шығындарын азайту, сот ісін жүргізуге қол жетімділікті қамтамасыз ету және азаматтардың сотқа деген сенімін арттыру.

Ресей заңнамасындағы келіссөздер процедурасы ешқандай жолмен реттелмеген, сонымен бірге бұл кез-келген санаттағы даулар бойынша тараптарды татуластырудың ең қарапайым және әмбебап тәсілі. Келіссөздер барысында қол жеткізілген келісімнің кепілдіктерін қамтамасыз етудегі АҚШ тәжірибесі азаматтардың бұл процедураға деген сенімін нығайта алады және оның кең таралуына ықпал етеді. Шетелдік тәжірибені соқыр түрде көшіру оң нәтижеге әкелмейтінін атап өткен жөн; ресейлік құқықтық дәстүрдің

ерекшеліктерін ескере отырып, бүкіл процедураны біртіндеп реформалау және заңнамалық бекіту қажет.

АҚШ-тағы Медиация процедурасының танымалдығы көбінесе оны жүзеге асыру барысында алынған ақпараттың құпиялылық қағидатын заңнамалық бекітудің болуына байланысты. Федералдық «Медиация туралы» Заңында медиация процедурасына қатысты ақпараттың құпиялылығы туралы ережелер де бар (федералдық «Медиация туралы» Заңның 5-бабы). Алайда, американдық «Медиация туралы» бірыңғай заңның баптарында құпиялылық саласы кеңірек және егжей-тегжейлі реттеледі, бірақ тұтастай алғанда ресейлік Медиация туралы Заң әлемдік тәжірибені қабылдады және оны іс жүзінде жүзеге асырды.

Сотқа дейінгі кездесулер ерекше назар аударуға тұрарлық – оларды қолдану тәжірибесі Ресейдің азаматтық процесі үшін өте маңызды. Жоғарыда айтылғандай, судьяның дауды шешуге қатысуы өте қажет, бірақ, өкінішке орай, қолданыстағы Ресей заңнамасымен реттелмеген.

Осылайша, «шағын сот» және «медиация – арбитраж» секілді процедуралардың ресейлік тәжірибеде баламасы жоқ. Дегенмен, олардың АҚШ-та кеңінен қолданылуы олардың мақсатына-дауды бейбіт жолмен шешуге тамаша қызмет ететінін көрсетеді. Мүмкін, шетелдік тәжірибе пайдалы болады және Қазақстанда осындай процедуралардың аналогтары пайда болады, бұл азаматтардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін арттырады.

3.2 Францияда татуластыру рәсімдерін қолдану тәжірибесі

Францияда бітімгершілік рәсімдерді қолданудың ғасырлық тарихы бар. Сонымен, француз королі Людовик Әулие (1226-1270) татуласу мен делдалдықты жақтаушы болды және өзінің қол астындағылар арасындағы дауларды бейбіт жолмен шешуге жеке қатысты Францияның тәжірибесі қызықты екенін атап өтті, өйткені ол XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы құқық жүйесі атап айтқанда бүгінгі таңда біздің ұлттық татуласу рәсімдерін дамытуға айтарлықтай әсер етті. Ол қазақстандық қоғамының көптеген салаларында татуласуды қолдану тәжірибесінің бұрын-соңды болмаған өркендеуімен сипатталып келеді.

Францияда бітімгершілік рәсімдердің қалыптасуы орта ғасырларда басталды. Осы кезеңде даулар негізінен жеке адамдар (отбасылар, туыстар) арасында болды, мемлекет араласпады, ал қатысушылардың өздері дауларды бейбіт жолмен шешуді жөн көрді. Феодализм дәуірінде өндірістің негізгі құралы жер болды, сондықтан жерді пайдалану туралы қақтығыстар туындады. Вассалдар мен сеньорлар арасында дау-дамай, тіпті шіркеумен дау-дамай болуы сирек емес еді.

Бұл дауларды жергілікті жерлерде шешу үшін медиация кеңінен қолданылды. Делдал ретінде ең беделді адамдар – дворяндардың немесе діни қызметкерлердің өкілдері болды. Процедура толығымен ауызша болды. Бұл мемлекет өз азаматтарының қоғамдық өміріне араласқанға дейін жалғасты.

XVII ғасырдан бастап медиация сотқа жүгінер алдында міндетті рәсімге айналды. Ол өтемақыдан бастап зорлық – зомбылық істеріне дейінгі істердің көптеген санаттары бойынша пайдаланылды-ауыр қылмыстар істерінің үштен бірі қалаларда бітімгершілік келісімімен шешілді.

Ұлы француз революциясы елдің қоғамдық өмірінің барлық салаларына, соның ішінде татуласу рәсімдерін дамытуға үлкен әсер етті. Бұл кезең бейбітшілік пен келісімнің рөлін абсолюттеумен және үшінші тұлғаның дауды шешуіне өте теріс көзқараспен сипатталады. 1791 жылғы Конституцияны әзірлеу кезінде Конституциялық Кеңес сотқа жүгінгенге дейін татуласудың барлық түрлерін қолдануды мақсат етті. Сот реформасының нәтижесі бейбітшілік судьялары институтын құру болды. Бейбітшілік судьялары дауласушы тараптарды татуластырумен, сондай-ақ ұсақ мүліктік істерді қараумен айналысты. Осы кезеңде бітімгершілік функциясын орындау бойынша Бейбітшілік судьяларының қызметі келесі ерекшеліктермен сипатталады:

1) татуласу рәсімі міндетті болды-судья рәсімді жүргізу және оның сәтсіздігі туралы акт бергеннен кейін немесе талапкер келмеген жағдайда ғана құқықтарды қорғау үшін сотқа жүгінуге болады;

2) заңгерлерге тараптардың мүдделерін білдіруге тыйым салынды, өйткені олар ауыртпалықтар есебінен байыту мақсатын көздеп, татуласу процесін кешіктіреді деп сенді;

3) татуласу негізінен отбасылық және ұсақ мүліктік дауларға қатысты болды.

1807 жылы Татуласу рәсімі Францияның азаматтық іс жүргізу кодексінде бекітілді.

Бірінші рет бейбітшілік судьялары бітімгершілік келісіммен мүмкіндігінше көп істерді аяқтауға ұмтылып, татуласу функциясын жауапкершілікпен орындады. Алайда олардың тараптарды бітімгершілік келісімге итермелеудегі табандылығы керісінше әсер етті-дауға қатысушыларға қысым жасау бітімгершілік процедураларға теріс көзқарас пен бүкіл сот жүйесіне сенімсіздік тудырды. Бітімгершілік келісімнің идеясы бұзылды, сонымен қатар татуласудың негізгі қағидасы – еріктілік бұзылды.

Бұл жағдай татуласу институтының құқықтық реттеуіндегі өзгерістерден көрінді. Францияның азаматтық іс жүргізу заңнамасына келесі өзгерістер енгізілді:

1) заңгерлердің тараптарды татуластыруға қатысуына тыйым алынып тасталды;

2) істі екінші сатыда қарау үшін татуласу міндетті емес;

3) татуласу талап етілмеді және бейбітшілікпен аяқталмайтын даулар бойынша және татуласуға қабілетсіз адамдар арасында;

4) тез шешуді талап ететін істерде қолданылмаған.

Кейінгі жылдары татуласу институты одан әрі заңнамалық тұрғыдан бекітіліп, дамыды. 1804 жылы Францияның Азаматтық іс жүргізу кодексі қабылданды, онда бітімгершілік туралы ережелер енгізілді. Процессуалдық нормалардағы аталған институтқа қатысты өзгерістер Францияның 1949 жылғы

«Азаматтық процесс туралы» Заңында көрініс тапты: процесті қадағалайтын сот мүшесі кез келген кезеңде тараптарды татуласуға итермелеуі мүмкін; бейбітшілік судьясының міндетті татуласу процедурасы және басқа да бірқатар өзгерістер жойылды.

1978 жылдан бастап Францияда сот татуластырушысы лауазымы болды, оның міндеті дауды соттан тыс шешуді қамтамасыз ету болып табылады. Француздардың татуластыру процедураларын қолдану тәжірибесін талдай отырып, бірнеше ғасырлар бойы татуласу қақтығыстарды шешудің маңызды әдістерінің бірі ретінде танылғанын атап өткен жөн. Кейбір кезеңдерде оның маңыздылығы сот органдарының қызметіне көлеңке түсірді, бірақ реформалау процесінде татуласу дауларды шешудің бірқатар тәсілдері мен құралдарында өз орнын тапты және қазір елдің сот жүйесімен қатар жұмыс істейді.

Қазіргі уақытта Францияда татуласу рәсімдерін қолдану азаматтық іс жүргізу кодексімен реттеледі, ол жалпы татуласу институтын, сондай-ақ Медиация туралы жекелеген ережелерді бекітеді.

Медиация процедурасын қарастыру қажет деп санаймыз, өйткені оны қолданудың қызықты ерекшеліктері бар.

Франциядағы медиация соынтың қатаң бақылауымен жүзеге асырылады. Судья тараптардың келісімімен жеке тұлға немесе коммерциялық емес ұйым болуы мүмкін делдалды тағайындайды. Делдалды тағайындау туралы сот шешімінде мынадай мәліметтер көрсетіледі:

- 1) медиацияны жүргізуге тараптардың келісімі;
- 2) делдалдың жеке басы;
- 3) оның өкілеттіктерінің бастапқы ұзақтығы-олар үш айдан аспауы керек;
- 4) істі тыңдау сотта қайта бастауға жататын күн;
- 5) сыйақы ретінде делдалға төленуге жататын сома;
- 6) сыйақы сомасын сот депозитіне енгізуге міндетті тарап немесе тараптар

Делдалдың негізгі міндеті-жанжалдың мәнін және тараптардың ұстанымдарын анықтау, сондай-ақ одан шығудың жолын табуға көмектесу. Медиатордың істі мәні бойынша қарауға құқығы жоқ, бірақ медиация міндеттеріне қол жеткізу үшін ол дауға қатыспайтын үшінші тарапты тыңдай алады.

Делдал келесі қасиеттерге ие болуы керек:

- 1) соттылығы жоқ және құқық және әрекетке қабілетті болуға;
- 2) жасағаны үшін тәртіптік немесе әкімшілік жауаптылық көзделген арнамыс пен ізгі ниетке қайшы келетін іс-әрекеттер жасамауға, делдалдар тізімінен шығарылмауға, олардың делдал функцияларын орындауға жарамды рұқсаты болуға, делдалдың жұмысынан шығарылмауға;
- 3) өзінің ағымдағы немесе өткен қызметіне сүйене отырып, даудың сипатын ескере отырып, қажетті біліктілікке ие болуға;
- 4) нақты жағдайға, тиісті білімге немесе делдалдық қызмет тәжірибесіне байланысты болуын дәлелдеуге;

5) делдалдықты жүзеге асыру үшін қажетті тәуелсіздік кепілдіктерін ұсынуға міндетті .

Делдал өз қызметінің көптеген аспектілері бойынша оны тағайындаған судьяға есеп береді. Біріншіден, ол туындаған қиындықтар туралы сотқа хабарлауы керек. Екіншіден, судья процедураны тараптардың немесе делдалдың өтініші бойынша немесе өз бастамасы бойынша тоқтата алады. Рәсім аяқталғаннан кейін делдал судьяға өзі қол жеткізген келісімдер туралы жазбаша хабарлауы керек, оны судья бекітеді. Делдалдың өкілеттігі аяқталғаннан кейін судья оған сыйақы тағайындайды және оны сот депозитінен алуға рұқсат береді.

Осылайша, француз заңнамасында көзделген делдалдық рәсімін талдау сот тұлғасындағы мемлекет тараптарды татуластыру процесін іс жүзінде дербес жүзеге асыратынын, делдалды тағайындайтынын, оның қызметін бақылайтынын және оны кез келген уақытта тоқтата алатындығын көрсетеді. Біздің ойымызша, бұл татуласу процесін баяулатады, оны аз икемді және қол жетімді етеді және бұл өз кезегінде оны қолдану сапасына әсер етеді. Шешім қабылдаудағы еріктілік, құпиялылық, дербестік сияқты міндетті қағидаттарды жанжал тараптарының өздері мемлекет тарапынан рәсімді таңдамай кезең-кезеңімен іске асыруға тиіс. Татуласу қажеттілігін түсіну, делдалды таңдау, поискаға келу ерікті болуы керек, өйткені мәжбүрлеу татуласудың барлық негіздеріне қайшы келеді.

АҚШ-тағы және Франциядағы медиация институтының құқықтық реттеуін салыстыра отырып, Америка тараптарға қақтығысты бейбіт жолмен шешуге және шешуге кең өкілеттіктер беріп, қабылданған шешімді қорғауға және жүзеге асыруға мемлекеттік кепілдіктер бергенін атап өткен жөн. Француз заңнамасы, керісінше, медиация процедурасын егжей-тегжейлі реттеді, осылайша тараптардың өздерінің диспозитивті құқықтарын жүзеге асыру өкілеттіктерін шектеді.

Францияда татуластыру рәсімдерін қолдану тәжірибесі АҚШ-қа қарағанда едәуір көп болғанына қарамастан, Америка келіссөздерден бастап шағын соттар мен арбитраждарға дейінгі дауларды бейбіт жолмен шешудің көптеген жолдарын көрсетеді.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше (Д.Л. Давыденко, С.А. Суворова), Франциядағы дауларды шешудің балама әдістерінің баяу дамуының себебі келесі факторларға байланысты.

1. Тарихи тұрғыдан алғанда, сот билігі тәуелсіз емес және іс жүзінде заң шығарушы және атқарушы болып табылады, кейде саяси міндеттерді жүзеге асыру үшін заңға қайшы әрекет етеді. Бұл азаматтардың жалпы сот жүйесіне және оның, атап айтқанда, татуласу рәсіміне деген сенімсіздігін тудырмауы мүмкін.

2. Азаматтардың заңға деген сенімсіздігін атап өту керек, бұл заң қоғамдық қатынастарды реттеуші ретінде емес, саяси және идеологиялық күрестің құралы ретінде қабылданады және бұл өз кезегінде дауларды шешудің соттан тыс әдістерін жүзеге асырудың тиімділігіне әсер етеді.

3. Францияда кәсіби делдалдар корпусы жоқ бола тұра, көбіне таңдалған медиаторлар сарапшы ретінде әрекет етеді, тараптарға өздерінің ерік-жігерін және қақтығыс туралы көзқарастарын жүктейді, ал кез-келген мәжбүрлеу татуласуға қайшы келеді.

Менің ойымызша, Франция мен Қазақстандағы дауларды шешудің балама әдістерінің дамуына кедергі келтіретін себептерде белгілі бір ұқсастық бар. Көбінесе олар тек заңды емес, саяси, мәдени және психологиялық. Екі елде де әртүрлі татуластыру рәсімдерін кеңінен қолданудың тарихи алғышарттары болғанына қарамастан, азаматтардың сенімсіздігі, қол жетімсіздігі, сот жүйесінің күрделілігі оларды жүзеге асыруға кедергі келтіреді. Қазақстандық құқықтық жүйеге бітімгершілік рәсімдерді енгізу мақсатында, бірақ механикалық емес, қоғамдағы құқықтық және мәдени дәстүрлерді ескере отырып, АҚШ сияқты шет елдердің тәжірибесін ескеру қажет деп санаймын.

Қорытынды

Осы оқу-әдістемелік құралда татуластыру рәсімдерін қолданудың тарихи алғышарттары мен теориялық негіздері анықталды. Қазақстан Республикасының азаматтық процесілік заңнамасы негізінде татуластыру рәсімдерінің жекелеген түрлерін құқықтық реттеуге талдау жасалды, сондай-ақ оларды АҚШ пен Франция заңнамасында қолдану тәжірибесі зерттеліп ұсынылып отыр. Зерттеу нәтижелері ретінде келесі тұжырымдар тұжырымдалуы мүмкін.

1. Қазақстандағы татуластыру процедуралары институтының пайда болуы мен дамуының ерекшеліктерін анықтау оларды қазіргі құқықтық жүйеде қолданудың тарихи алғышарттарын анықтауға мүмкіндік берді;

а) қазақстандық тарихқа үңілетін болсақ, татуластыру рәсімдері қазақтың әдет құқығына тән құбылыс болып келеді. Оған дәлел ретінде билер институтындағы бітімгершілік шешім шығаруы; ә) татуласу рәсімдерінің қалыптасуы ежелгі славяндардың «егіздік» деп аталатын құқықтық әдет-ғұрпымен байланысты болып келіп, болашақта ол әртүрлі құқық ескерткіштерінде медиация және «махаббат ертегісі» түрінде бекітілді – бұл бітімгершілік келісімнің аналогы; б) кеңестік кезеңде азаматтық іс жүргізу заңнамасы тараптарды татуластыру институтын құқықтық реттеудің революцияға дейінгі дәстүрлерін жоғалтып, татуласуға жататын диспозитивтіліктің көрінісі барынша азайтылды.

Татуластыру рәсімдерінің жай-күйі мен даму перспективасы көбінесе елдегі саяси жағдайға байланысты екені анық. Демократиялық режимде татуласу институты ең сұранысқа ие, өйткені мемлекеттің өзі жеке құқықтық принциптердің дамуына жағдай жасайды және азаматтардың туындаған дауларды өз бетінше реттеуіне ықпал етеді.

2. Татуластыру рәсімдері азаматтық-құқықтық дауларды шешудің бір әдісін, сонымен қатар сотқа немесе аралық сотқа жүгінуді білдіреді. Олар дауды тараптардың өздері, дау бойынша шешімі тараптар үшін міндетті болатын органның немесе адамның қатысуынсыз жоюға бағытталған. Сот процесінің шеңберінде де қолданылуы мүмкін (бітімгершілік келісімді әзірлеу және оны сот процесінде бекіту), сондай-ақ оған балама болуы мүмкін (келіссөздер, талап қою тәртібі, медиация).

3. Татуластыру рәсімдерінің жекелеген түрлерін қолдану ерекшеліктерін зерттеу үшін оларды жіктеу қажет. Жіктеу критерийлері ретінде әртүрлі негіздер қолданылды: қақтығысты ықтимал реттеу кезеңі, үшінші тұлғаны татуласуға тарту фактісі, сондай-ақ құқықтық қатынастардың субъективті құрамы.

4. Тараптардың татуласуындағы соттың рөлін талдау кезінде мынадай проблемалар анықталды: соттың татуласуға қатысуын оның іс жүргізу жағдайының ерекшеліктерімен шектеу, сондай-ақ оның іс-әрекеттерінің ақпараттық сипаты, бұл татуласу рәсімдерінің таралуы мен дамуын тежейді; судьяларда қажетті медиативтік және коммуникативтік дағдылардың болмауы, осыған байланысты татуласу жөніндегі міндет ресми түрде орындалады.

Бұл құралда анықталған мәселелерді шешу үшін мыналар ұсынылады:

1) азаматтық іс жүргізу міндеттерінің бірі ретінде тараптардың татуласуын бөліп көрсету, бұл тараптардың татуласуындағы соттың рөлін өзгертуге ықпал ететін болады;

2) бітімгершілік іс жүргізудің дербес кезеңін енгізу оның мәні істі сот талқылауына дайындау сатысынан тараптарды татуластыруға бағытталған процестік әрекеттерді бөліп көрсету болып табылады;

5. Медиация туралы құқықтық нормаларды талдау кезінде медиация – бұл медиация рәсімі туралы арнайы құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылатын және осы процедураны қолдану барысында туындайтын белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық институт екендігі анықталды. Медиация іс жүргізу сипатына ие, өйткені бұл құқықтық қатынастар келесі белгілерге сәйкес келеді:

1) тек құқықтық нысанда мүмкін, яғни материалдық қатынастардан айырмашылығы олар нақты бола алмайды;

2) даудың (жанжалдың) туындауының салдары болып табылады;

3) дауды бейбіт жолмен реттеу мақсатына қызмет ететін құқықтық қатынастардың жиынтығын білдіреді.

6. Медиацияны қолдану практикасын зерттеу мынадай проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді: тараптардың медиацияны жанжалды реттеу тәсілі ретінде сирек қолдануы; медиацияны төрелік және азаматтық іс жүргізу практикасында қолданудағы қайшылықтар; медиация нәтижелері бойынша бітімгершілік келісім жасасу кезіндегі мәселелер.

7. Азаматтық процесте татуласу келісімі/бітімгершілік келісім институтын зерттеу барысында соттан тыс және сот келісімдерін ажырату қажеттілігі туралы қорытынды жасалды. Соттан тыс бітімгершілік келісімдер азаматтық-құқықтық шарттың ерекшеліктеріне ие және материалдық-құқықтық сипатқа ие. Сот бітімгершілік келісімдері сот отырысында жасалады және қазірдің өзінде басталған құқықтық дауды тоқтатуға бағытталған, сондықтан іс жүргізу сипатына ие.

8. Бітімгершілік келісім жасасуға болатын даулар санаттарының үлгілік тізбесі, бітімгершілік келісім жасасудың нысаны, мазмұны, негіздері туралы нормалардың болмауы сияқты бітімгершілік келісім туралы ережелерді қолданудың практикалық мәселелері азаматтық процесте бітімгершілік келісім жасасуды реттейтін нормаларды жекелеген құқықтық институтқа бөлу қажеттігін куәландырады.

9. АҚШ пен Францияның татуластыру процедураларын қолдану саласындағы тәжірибесін қарастыра келе Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіне татуластыру рәсімдерін енгізудің қазіргі проблемалары көбінесе құқықтық қана емес, сонымен бірге саяси және мәдени сипатта болатындығы анықталды.

Осылайша, қазақстандық азаматтық құқықтық қатынастар аясындағы сот жүйесін реформалау қажеттіліктері әртүрлі тәсілдерді іздеуді қажет етеді. АҚШ-тың дауларды шешудің баламалы әдістерін қолдану тәжірибесіне назар аудару ұсынылады, бұл татуластыру/бітімгершілік рәсімдер арқылы дауларды қалай тез

және тиімді шешуге болатындығын, сондай-ақ судьяларға жүктемені азайту, іс жүргізу процедурасын жеңілдету, сот шығындарын азайту, істі қарау мерзімін қысқарту сияқты сот ісін жүргізудің әртүрлі мәселелерін шешуді көрсетеді.

Пайдаланылған дерекөздер тізімі

1. Егембердиев Е.О. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2012. – 388 б.
2. Нұрмашев Ү., Нұрмашева Ф. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2009. – 400 б.
3. Абдуллина З.К., Бейдиева А.Н. Азаматтық істер бойынша заңды күшіне енген сот актілерін қадағалау тәртібімен қайта қарау: Оқу құралы. – Астана: Данекер, 2018. – 62 б.
4. Азаматтық істерді қозғау. Талап арыздардың және сотқа басқа да шағымданулардың үлгілері: [оқупрактикалық құралы. Возбуждение гражданских дел. Образцы исковых заявлений и других обращений в суд / құрастырушылар: Жайлин Ғ.А., Дәулетқалиев Е.М., Темірғалиева Р.А. ; орыс тілінен аударған Р.Бірлікқызы. – Алматы : Жеті Жарғы, 2018
5. Жусупова Г.А. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығы пәні бойынша тест жинағы. Оқу-әдістемелік құрал. - Қостанай. А. Байтұрсынов ат. ҚМУ, 2016. - 65 бет.
6. Макубаева Г.А. Азаматтық процестің сатылары. Оқу-әдістемелік құрал. – Қостанай: А. Байтұрсынов ат. ҚРУ, 2021. – 140 б.
7. Қамбарова Н.Ш. Азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқу құралы : Альбом-кесте. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. - 106 б.
8. Дуйсенова, Э.О. Азаматтық істердің соттылығы: теориялық және практикалық аспектілері : заң ғ. к... дис. авторефераты / Э.О. Дуйсенова. – Астана, 2008. – 24 б.
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029
10. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі (2022.12.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32683909
11. Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2000 ж. 25 желтоқсандағы № 132-II Конституциялық Заңы (2022.01.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51021164
12. «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы (2021.20.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30928762
13. «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 261-IV Заңы (2022.12.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30618845

14. «Төрелік туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 488-V Заңы (2019.21.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32529094

15. Соттардың азаматтық іс жүргізу заңнамасының кейбір нормаларын қолдануы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 ж. 20 наурыздағы № 2 нормативтік қаулысы (2018.19.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30383240

16. «Азаматтық істерді сот талқылауына дайындау туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2001 жылғы 13 желтоқсандағы № 21 нормативтік қаулысы (2021.15.04. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=50013595&show_di=1

17. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI Заңы (2021.02.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33329833

18. «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 шілдедегі № 176-VI Заңы (2022.03.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35069354

19. «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V Кодексі (2022.12.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577100

20. «Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 29 маусымдағы № 350-VI Кодексі (2022.04.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38066317

21. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон от 14.11.2002 №138-ФЗ (с послед. изм.) // Собрание законодательства РФ. – 2002. – №46. – Ст. 4532.

22. Гражданский процессуальный кодекс РСФСР. // СУ РСФСР. – 1923.– №46 – 47. – Ст. 478.

23. Гражданский процессуальный кодекс РСФСР // Свод законов РСФСР. – 1964. – т. 8. – Ст. 175.

24. Гражданский процессуальный кодекс Франции (в ред. Закона Франции №2007—1787 от 20 декабря 2007 г. «Об упрощении права») [Электрон. ресурс].

25. Единообразный закон о медиации США [Электрон. ресурс].

26. Типовой закон Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли «О международной коммерческой согласительной процедуре» (принят в г. Нью-Йорке 24.06.2002 на 35-ой сессии ЮНСИТРАЛ) [Электрон. ресурс].

27. Арбитражный процесс: учебник / отв. ред. В.В. Ярков. 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Инфотропик Медиа, 2020. – 880 с.

28. Гражданский процесс: учебник. 5-е изд., перераб. и доп. / Под ред. М.К Треушникова. – М.: Городец, 2019. – 784 с.

29. Давыденко Д.Л. Посредничество по урегулированию экономических споров [Электрон ресурс]. – М., 2020. – 125 с.

30. Колясникова Ю.С. Примирительные процедуры в арбитражном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. / Екатеринбург, 2019.

31. Носырева Е.И. Альтернативное разрешение гражданско-правовых споров в США: дис. ... док. юрид. наук / Воронеж, 2018.

32. Постатейный комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / Под ред. П.В. Крашенинникова. – М.: Статут, 2021. – 636 с.

33. Развитие медиации в России: теория, практика, образование: сб. ст. / под ред. Е.И. Носыревой, Д.Г. Фильченко.– М.: Инфотропик Медиа, Берлин, 2020. – 320 с.

34. Утебаева Г.А., Шумилова Ю.А. Зарубежный опыт применения альтернативных способов разрешения конфликтов частноправового характера. // Экономика и право. – 2021. – С. 88-92.

35. Чекмарева А.В. Мировое соглашение как результат выполнения задачи примирения сторон при подготовке дела к судебному разбирательству // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2022. – №10. – С. 36-41.